

UNIVERSITY OF TORONTO

3 1761 01308072 6

QUAESTIONES GRAPHICAE ET PAPYROLOGICAE SELECTAE.

DISSERTATIO INAUGURALIS

QUAM AD SUMMOS IN PHILOSOPHIA HONORES AB AMPLISSIMO

PHILOSOPHORUM ORDINE

ACADEMIAE WILHELMAE ARGENTINENSIS

RITE IMPETRANDOS

SCRIPSIT

RICARDUS LAQUEUR

ALSATA.

*

PA
3342
L35
1904
c.1
ROBA

ARGENTORATI
TYPIS EXPRESSIT M. DU MONT-SCHAUBERG
MCMIV.

Von der philosophischen Fakultät genehmigt
am 19. Dezember 1903.

PARENTIBUS

S

PRAEFATIO.

Edentibus nobis has quaestiones, quae nisi quod omnes pertinent ad epistulas, quas reges sive Syriae sive Aegypti III et II saeculo a. Chr. n. scripserunt, nullo modo inter se cohaerent, perpaucā praemonenda sunt. Quamquam enim initio in animo erat omnes epistulas regias huius aetatis colligere et recensere, ut dictione accuratiū examinata ostenderem, quo modo sermo in alio regno usitatus dependeret a formulis, quae in alio valebant, tamen paulo post intellexi nondum in eo esse, ut in ipsum sermonem et formulas epistularum inquiramus; eae enim quaestiones, quas priusquam ad hanc de formulis nos accingamus, profligatas esse necesse est — eas dico, quae sunt de temporibus singularum epistularum — adeo absolutae non sunt, ut in diversissimas partes iudicia virorum doctorum de plurimarum epistularum aetate discedant; neque id mirum: magna enim pars et inscriptionum et papyrorum, quibus edicta regia conservata sunt, quavis certi et definiti temporis nota caret; quare in tanta nominum Seleucidarum et Ptolemaeorum aequabilitate non semel, sed saepius accidit, ut ne de auctore quidem epistulae constet. Quae cum ita sint, ceteris in aliud tempus aliamque occasionem rejectis id quod prius opus esse cognovi, primum nunc tractare constitui; agam igitur imprimis de auctoribus et aetate epistularum quarundam maxime memorabilium.

Atque in prima parte de petitionibus incolarum Aegypti disputabimus et epistulam regis sacerdotibus τοῦ Χρούβω Νεβιήβ scriptam (Athen. Mitt. XX, 1895 pag. 327 = Dittenberger, inscript. orient. I, 168) nonnullis locis supplebimus. Hanc commentationem secuntur nonnullae quaestiunculae de praef-

scriptis papyrorum, unde apparebit inscriptionem Philis repertam (U. Wilcken, *Hermes* XXII pag. 1 sqq. = Strack, *Die Dynastie der Ptolemaeer* pag. 253. n 103 = Dittenberger, *inscr. orient.* I, 137—139) falso octavo decennio alterius a. Chr. saeculi tributam esse. In tertia parte demonstrabimus edictum de Berenice, sacerdote Laodices (Michel, *Recueil* n. 40 = Dittenberger, *inscript. orient.* I, 224), ab Antiocho III, non ab Antiocho II scriptum esse. Ea autem quaestione, qua hic libellus concluditur, nos probaturos esse spero Wilckenii conjecturam de epistula Seleuci ad Milesios missa (Michel, *Recueil* n. 39 = Dittenberger, *inscript. orient.* I n. 214; cf. Wilcken s. v. *Antiochus ap. P. W. Realenc.* I pag. 2451 sqq.) absque iusta causa a doctis viris repudiari.

Restat, ut commoneam dissertatione mea ad finem perducta atque amplissimo ordini philosophorum tradita Dittenbergeri »*inscriptiones selectas orientis Graeci*« editas esse. Fusius sententiam proferre de egregia illa sylloge, quae nescio an post Droyseni librum plurimum contulerit ad recte cognoscendas res regnorum orientalium successorum Alexandri, eum, qui nuper his studiis initiatus est, dedecet. Attamen fieri non potest, quin profitear me quartam partem huius dissertationis non scripturum fuisse, nisi ignorassem a doctissimo viro eandem fere sententiam prolatam esse de epistula Seleuci I, quam rectam esse diu iam cognitum habui. Quanto autem gaudio imbutus sim, quotiescumque cum Dittenbergero consensi, vix dici potest.

Verum exoptatissimo hoc loco non possum non uti, quo quot sint quantaque in me merita Brunonis Keil, praceptoris carissimi, publice tester. Ut studiis meis semper favit neque umquam sua me destitutum voluit doctrina, ita in hac quoque dissertatione confienda et in plagulis corrigendis benignissime me adiuvit.

Pars I: De inscriptione Syeniti	1—30
Pars II: De praescriptis instrumentorum publicorum et pri-	
vatorum, quae exeunte altero a. Chr. n. saeculo	
scripta sunt	31—60
§ 1: De discrimine quodam, quod est inter praescripta	
papyrorum Graecorum et demoticorum	31—45
§ 2: De Ptolemaeo Eupatore et Ptolemaeo Neo	
Philopatore	46—51
§ 3: De papyro demotico scripto anno 131 a. Chr.	51—56
§ 4: De praescripto papyri Leidensis N.	57—60
Pars III: De familia Seleucidarum quaestiones selectae . . .	61—89
Pars IV: Epistula Seleuci I	90—104
Index	105—107

PARS I.

DE INSCRIPTIONE SYENITI.

In inscriptione Syeniti, quae anno 1895 a Strackio (Athen. Mitt. XX p. 327 sqq.) eodemque fere tempore a Mahaffyo (Hermathenae IX p. 273) edita atque adnotationibus doctissimis instructa est (= Dittenberger, inscript. orient. I, 168), incisae sunt nonnullae epistulae petitoriae¹⁾, quas sacerdotes templi ad regem et reginam Aegyptiorum miserunt, et responsa, quae rex et regina sacerdotibus dederunt. Eius modi libellorum in Aegypto repertorum haud parvum numerum cognovimus, ut nunc iam nobis inquirendum esse censem, qua via incolae Aegypti ad regem petitiones mitentes usi sint, praesertim cum sperem hac via cognita inscriptionis Syenitis locos nonnullos, qui adhuc virorum doctorum acumen et scientiam eluderunt, suppleri posse.

Sed antequam ad propositum venio, cum inscriptionis partes utriusque lateris extremae perierint, e re mihi videtur esse magnitudinem lacunarum certis terminis finire. Vs. 15 sqq. exhibuisse epistulam a Cleopatra regina et Ptolemaeo rege ad sacerdotes Elephantinenses missam et Strack et Mahaffy viderunt. Cum autem ignoremus, utrum series Ptolemaeorum consecratorum, qui post Χνούβω Νεβιηβ (vs. 33) nominantur, initium ceperit a »deis servatoribus« an a »deis fratribus«, supplementum versus 15 incertum est; at versus 16 satis certo suppleri potest. Infra (pag. 38) demonstrabimus inde a morte Ptolemaei VIII. (i. e. ab anno 116) finem indicis Ptolemaeorum consecratorum hunc fuisse: Ἐπιφανεῖς — Εύπάτωρ — Φιλομήτωρ — Φιλοπάτωρ νέος — Εὐεργέτης — Φιλομήτορες Σωτῆρες. Eandem seriem etiam in inscriptione Syeniti fuisse docent

¹⁾ Ut utar Dittenbergeri verbis l. s. l. adn. I.

reliquiae indicis vs. 16: Ἐπιφανεῖς — Εύπάτωρ, vs. 28: Εύπάτωρ — Φιλομήτορες, vs. 34: Φιλομήτορες — νέος Φιλοπάτωρ. Unde apparent supplementum vs. 16 a Strackio excogitatum rectum esse i. e. circa 80 litteras inserendas esse inter finem praecedentis et initium sequentis versus, quamquam ipse numerus sibi non constare videtur, cum litterae tum artius tum latius dispositae sint (e. g. in vs. 13: 29 litterae, in eodem spatio vs. 14: 33 litterae conservatae sunt).

Sed iam ad propositum veniamus. De epistulis petitorii ad regem Aegyptiorum missis Strack (l. s. l.) hanc protulit sententiam: »Es wurde, wenn der König eine Entscheidung über eine eingelaufene Bittschrift getroffen hat, die Bittschrift mit dem beigegebenen placet dem Petenten zurückgegeben oder ihm in einem eigenen Schreiben von dem günstigen Entscheid Mitteilung gemacht. Der Petent ging dann zu der zuständigen Unterbehörde behufs Regelung seiner Angelegenheit.« Quae sententia nullo modo ad ea quadrat, quae inscriptiones et papyri docent.

Inter papyros et inscriptiones imprimis duo libelli nobis conservati sunt, qui ad hanc quaestionem pertinent:

a) Papyr. Leid.¹⁾ G. Petesis a nonnullis ministris publicis vexatus regem Ptolemaeum τὸν καὶ Ἀλέξανδρον et Berenicen reginam libello adierat petens, ut edictum ederetur, quo in posterum ab omni molestia liberaretur. Cui petitioni rex satisfacit magistratibus scribens: τῆς δεδομένης ἡμῖν ἐντεύξεως ὑπὸ Πετήσιος.... ἀντίγραφον ὑπόκειται· γινέσθω οὖν ἔκαστα, καθάπερ ἀξιοῦ. Rex igitur non ei, qui petitionem miserat, respondet se petitionem comprobavisse, sed ipse magistratibus de libello scribit.

b) Inscriptio, quae Philis in basi obelisci incisa reperta est (C. I. Gr. 4896 = Wilcken, Hermes XXII 1887 p. 1 sqq. = Dittenberger, inscript. orient. I n. 137 sq.). Sacerdotes templi queruntur de iniuitate quorundam magistratum et a rege petunt, ut edictum edatur, ne in posterum a magistratibus

¹⁾ Commoneo me semper notis Wilckenii (Archiv für Papyrusforschung I pag. 25 sqq.) uti.

vexentur. Rex primum scribit Locho τῷ στρατηγῷ de petitione sacerdotum; tum sacerdotibus apographum epistulae Locho scriptae mittit. Rex igitur et in papyro Leid. G et in inscriptione Philis reperta rogationi ita satisfacit, ut magistratui apographum petitionis mittat eique imperet, ut secundum argumentum petitionis agat.

Atque re vera reges, si petitionem comprobaverunt, semper hac via ac ratione respondendi usos esse, imprimis formulae eae docent, quas cives supplices adhibere solebant: Pap. Leid. B, 2a, 18 sqq.: δεόμεθα οὖν ὑμῶν... ἐὰν ὑμῖν δοκῇ,

ἀποστεῖλαι ήμῶν τὴν ἔντευξιν ἐπὶ Διονύσιον τῶν φίλων καὶ στρατηγόν, ὅπως....

Pap. Paris. 26, 37: δεόμεθα οὖν ὑμῶν.... ἀποστεῖλαι ήμῶν τὴν ἔντευξιν ἐπὶ Διονύσιον τῶν φίλων καὶ στρατηγόν, ὅπως....

Ibid. 29, 18: δεόμεθα ὑμῶν τῶν μετίστων θεῶν ἀποστεῖλαι ήμῶν τὴν ἔντευξιν ἐπὶ Διονύσιον τῶν φίλων καὶ στρατηγόν, ὅπως....

Amherst Pap. II, 33, 21: δεόμεθ' ὑμῶν τῶν μετίστων θεῶν, εἰ ὑμῖν δοκεῖ, ἀποστεῖλαι ήμῶν τὴν ἔντευξιν ἐπὶ τοὺς αὐτοὺς χρηματιστάς, ὅπως....

Pap. Paris. 38, 17: δέομαι ὑμῶν ἀποστεῖλαι μου τὴν ἔντευξιν ἐπὶ Διονύσιον τῶν φίλων καὶ στρατηγόν, ὅπως....

Pap. Paris. 14, 31: δέομαι ὑμῶν τῶν μετίστων θεῶν καὶ νικηφόρων, εἰ ὑμῖν δοκεῖ, ἀναπέμψαι μου τὴν ἔντευξιν ἐπὶ τοὺς... χρηματιστάς, ὅπως (= Torin. Nr. 3).

Pap. Paris. 22, 30: δεόμεθα οὖν ὑμῶν ἀποστεῖλαι τὴν ἔντευξιν ἐπὶ Διονύσιον τῶν φίλων καὶ στρατηγόν, ὅπως....

Tebt. Pap. I, 43, 28: δεόμεθα, θεοὶ μέτιστοι νικηφόροι,... ἐὰν φαίνηται, προστάξαι ἀποστεῖλαι ήμῶν τὴν ἔντευξιν ἐπ' Ἀπολλώνιον τὸν συγγενεῖ καὶ στρατηγόν, δς.... προνοεῖται.

Fayûm Towns 11, 24: δέομαι ἀποστεῖλαι μου τὴν ἔντευξιν ἐπὶ τοὺς ἐπὶ τῶν τόπων χρηματιστάς, ὅπως....

Ibid. 12, 26: δέομαι ἀποστεῖλαι μου τὴν ἔντευξιν ἐπὶ τοὺς... χρηματιστάς, ὅπως....

Revillout, Rev. Egypt. IV pag. 67 = Wiener Studien VIII, 206 = Lond. I pag. 36 vs. 26: δέομαι ὑμῶν ἀποστεῖλαι μου τὴν ἔντευξιν ἐπὶ Κυδίαν τὸν τοῦ νομοῦ στρατηγόν, ὅπως....

Incolae igitur cum regem petentes epistula adeunt, ab illo petunt, ut petitionem (probatam scilicet) mittat magistrati vel iudicibus, ad quos causa pertinet; at numquam petunt, ut rex sibi ipsis responsum det; id quod optime respondet ei rei, quam supra statuimus, regem primum magistratibus libellum misisse, deinde rogantibus scripsisse.

Atque haec quidem hactenus. Videamus nunc, qua ratione et via rex utatur, cum magistratibus de petitione, quae sibi missa est, scribit. Ut in papyro Leid. G ita in inscriptione Philis reperta rex non ipse magistratibus singula iussa dat de causa, de qua agitur in libello, sed totam petitionem mittit adnotans se eam comprobavisse; cui usui respondet formula, qua Aegyptii usi sunt sribentes: δέομαι ἀποστέλλαί μου τὴν ἔντευξιν ἐπὶ τὸν δεῖνα (cf. exempla supra collata). Praeter hanc viam rex altera quoque uti poterat. Magistratibus non apographum petitionis mittit, sed ipse per epistulam singula mandata dat. Eiusmodi edictum regium nobis conservatum est in Tebt. Pap. I, 6: Sacerdotes templi, quod erat consecratum Ptolemaeis deificatis, libello regem adierant, quod salariis quibusdam privati essent. Rex magistratibus — neque enim hic sacerdotibus ipsis respondet — scribit, quibus de rebus sacerdotes conquesti sint, et ipse singula iussa dat, quibus sperat sacerdotes ius suum adepturos esse. Cui edicto haec altera formula respondet, qua Aegyptii litteras petitorias sribentes uti solebant:

P. Paris. 35, 32: διόπερ ἀξιῶ σε.... έάν σοι φαίνηται, συντάξαι καταστῆσαι....

P. Paris. 39, 9: δέομαι ύμῶν.... προστάξαι γράψαι Κυδίᾳ τῷ στρατηγῷ προνοηθῆναι, ώς....

Pap. Leid. G, 16: ἀξιῶ δεόμενος, έὰν ύμÎν δοκῇ, προστάξαι Φιλοκράτει τῷ συγγενεῖ καὶ ἐπιστολογράφῳ ἐνδοῦναι περὶ ἐμοῦ.... ἐντολὴν περιέχουσαν....

Inscriptio reperta in vico Ȣaṣr el Banât et edita in Fayûm towns pag. 48, vs. 10 sqq.: δέομαι σου τοῦ νικηφόρου θεοῦ, εἰ δ[οκ]εῖ...., προστάξαι Ἡριδι τῷ συγγενεῖ καὶ ύπομνηματογράφῳ, ὅπως γράψῃ τῷ τοῦ νομοῦ στρατηγῷ καὶ οῖς καθήκει, ἵνα....

P. Vatican. 5 pag. 352, 29 : διὸ ἀξιῶ, ἥλιε βασιλεῦ, ἐὰν φαίνηται,
προστάξαι τράψαι Ποσειδωνίῳ τῷ ἀρχισωματοφύλακι καὶ στρα-
τηγῷ ἀλειτούργητον αὐτὸν ποιῆσαι

ibid. pag. 356, 24 : διὸ ἀξιῶ, ἥλιε βασιλεῦ, ἐάν σοι φαίνηται,
τράψαι τῷ Ποσειδωνίῳ ἔᾶσαι αὐτὸν ὅντα ἀλειτούργητον

Inscriptio Philis reperta, Dittenberger, inscr. orient. I, 139, 13 :
δεόμεθ' ὑμῶν θεῶν μεγίστων, ἐάν φαίνηται, συντάξαι Νουμηνίῳ
τῷ συγγενεῖ καὶ ἐπιστολογράφῳ τράψαι Λόχω τῷ συγγενεῖ
καὶ στρατηγῷ τῆς Θηβαΐδος μὴ παρενοχλεῖν

Bullet. de la Société Archéolog. d'Alexandrie II 1900 pag. 70
vs. 26: δ[εόμεθ]α οὖν σου βασιλεῦ κ . . . α σου (?) τράψαι Διο-
νυσοδώρῳ καὶ Σίμωνι τῷ προστάτῃ

Wiener Studien VIII, 205 = Lond. I pag. 60 vs. 25 : δέομαι οὖν
σου βασιλεῦ προστά[ξαι] ἐπαναγκάσαι [ἀποστῆναι] τῆς βίας.

Ex papyris nuperrime Magdōlae repertis (B. C. H. XXVI, 1903 pag. 95) etiam accuratius cognosci potest, qua via rex in respondendo usus sit. Ei, qui litteras petitorias scribunt, petunt, ut rex iubeat strategum imperare τῷ ἐπιστάτῃ, ut agat secundum ipsorum voluntatem e. g. pag. 99, 14 : δέομαι οὖν σου, βασιλεῦ, προστάξαι Διοφάνει τῷ στρατηγῷ τράψαι Μενέλλᾳ (sic!) τῷ ἐπιστάτῃ ἀποστεῖλαι αύτούς vel pag. 102, 6 : δέομαι οὖν σου, βασιλεῦ, προστάξαι Διοφάνει τῷ στρατηγῷ τράψαι Μενάνδρῳ τῷ ἐπιστάτῃ μὴ ἐπιτρέπειν vel pag. 105, 8 : δέομεθά σου, βασιλεῦ, προστάξαι Διοφάνει τῷ στρατηγῷ τράψαι τῷ Μελεάτρᾳ (sic!) τῷ ἐπιστάτῃ κώμης Βουβάστου ἀποστεῖλαι cf. pag. 107, 6; pag. 112 IX, 4; pag. 114, 10; pag. 116, 9; pag. 118, 9 etc. Aegyptii igitur a rege petunt, ut vel ipse vel δ ἐπιστολογράφος nomine regis edictum edat de causa, de qua libellum miserunt. Quae formula petitionis respondet ei usui, quem Ptolemaeum VIII. in edicto (Tebt. Pap. I, 6) observavisse vidimus. Nunc iam apparet regem semper magistratibus de petitionibus scripsisse, quamvis diversis modis dicta regia concepta sint : aut rex mittit apographum petitionis, adnotans eam comprobata esse, aut ipse singula mandata dat.

Mirum videtur, quod Aegyptii litteras petitorias scribentes

regem iubere solebant aut apographum petitionis magistratibus mittere aut manda dare de petitione, quod abhorret a modestia incolarum imprimis eorum, qui petitionem ad regem mittunt; neque intererat rogantis, utrum rex petitionem probatam mitteret magistratibus an ipse singula iussa daret. Re vera verba petentis: δέομαι ἀποστεῖλαι ἡμῶν τὴν ἔντευξιν ἐπὶ τὸν δεῖνα vel ἀξιώ γράψαι τῷ δεῖνα nihil esse videntur nisi formula decantata et usu detrita; quae coniectura duobus exemplis confirmatur. Sacerdotes Philenses a rege petere, ut de querellis, quas protulerant, edictum edatur supra vidimus; nam scribunt: δέομεθ' ὑμῶν συντάξαι . . . γράψαι Λόχω τῷ στρατηγῷ μὴ παρενοχλεῖν . . .; epistulam igitur regis exspectamus eodem modo scriptam, quo concepta est Tebt. Pap. I, 6. At rex magistratibus mittit apographum petitionis. Eademque est causa in papyro Leid. G. Quamquam is, qui petitionem misit, scribit: ἀξιώ προστάξαι Φιλοκράτει . . . ἐνδοῦναι περὶ ἐμοῦ ἔντολὴν περιέχουσαν . . ., tamen rex mittit apographum petitionis. Quibus exemplis demonstratum est, nonnunquam regem, quamquam argumentum petitionis comprobat, tamen in via et ratione respondendi non obsequi voluntati rogantium. Quae cum ita sint, puto verba petentium sive scribunt: δέομαι ἀποστεῖλαι ἡμῶν τὴν ἔντευξιν ἐπὶ τὸν δεῖνα sive: ἀξιώ γράψαι τῷ δεῖνα nihil significare nisi: rogo, ut responsum petitione comprobata des magistratibus eo modo, quo fieri oportet. Igitur ut semper regis responsum magistratibus, ita numquam ei datum est, qui petitionem scripsit; id quod tam formulis in petitionibus usitatis quam responsis regiis, quae nobis conservata sunt, probatur.

Eadem differentia, quam in petitionibus ad regem missis factam esse vidimus, invenitur in eis petitionibus, quibus Aegyptii magistratus adeunt. Aut magistratus admonetur, ut petitionem mittat magistratibus minore potestate, aut rogantes petunt, ut edictum de argumento petitionis edatur. Illa formula in his exemplis invenitur:

Tebt. pap. I, 41, 19: διὸ ἐπιδίδομέν σοι τὸ ὑπόμνημα, ὅπως ὑποτάξης, οἵς καθήκει

ibid. 45, 27 : διὸ ἐπιδίωμι σοι, ὅπως περὶ ἑκάστων ὑπογραφὴν ποιήσῃ προσυποτάξαντα (sic!) καὶ τοῦ ὑπομνή(ματος) ἀντίγραφον, οἵς καθήκει (eadem verba leguntur Tebt. Pap. I, 46, 23; ibid. 47, 25; ibid. 50, 35)

ibid. I, 49, 13 : διὸ ἐπιδίωμι σοι, ὅπως τοῦ ἐγκαλουμένου προσκληθέντος ἐπαναγκασθῇ ἀποδούναι μοι τὸ βλάβος, ἐὰν δὲ ἀπειθῇ, ὑποτάξαι τοῦ ὑπομνήματος ἀντίγραφον, οἵς καθήκει.

B. G. U. III, 1012, 13 : ἀξιῶ... ὑποτάξαι] μου τὸ ὑπόμνημα Πτολεμαίῳ τῷ ἀρχισωματοφύλακι καὶ στρατηγῷ.

Tebt. I, 53, 20 : ἀξιῶ ὑποτάξαι τοῦ ὑπομνήματος ἀντίγραφον, οἵς καθήκει.

Haec quoque verba facta esse formulam decantatam, quam rogantes scribunt sine mente et ratione, et cetera errata grammatica¹⁾ docent et Tebt. Pap. I, 44 : Haryotes ὁ βασιλικὸς γεωργός petitione scribam vici adit, quod ab Horo verberibus affectus esset : ἐπεὶ οὖν ὑπὸ τῶν πληγῶν κινδυνεύω τῷ ζῆν, διὸ προσαγγέλλω σοι, ὅπως ὑποτάξῃς, οἵς καθήκει. Pro formula ἐπιδίωμι τὸ ὑπόμνημα, quae plerumque adhibebatur, Haryotes utitur verbo προσαγγέλλω, quo modo factum est, ut verbum ὑποτάσσω re obiecta privatum sit. Rogantes igitur, cum hac formula utuntur, petunt a magistratu, ut apographum petitionis, scilicet si eam comprobaverit, mittat eis, quibus mittere convenit. Eius modi epistulae, quibus magistratus petitioni morem gerit, exstant; e. g. Tebt. I, 30: 15—20 exhibit petitionem, quam probatam οἱ πρὸς τῇ συντάξει mittunt ad magistratus minore potestate vs. 10—13 : τοῦ.... ὑπομνήματος τὸ ἀντίγραφον ὑποτετάχαμεν. Haec via plane ei rationi respondet, qua utuntur reges, si ἀντίγραφον ἐντεύξεως mittunt legato. Nihilo minus nonnullae differentiae exstant inter formulas usitatas in petitionibus ad regem et in petitionibus ad magistratus missis. In illis certus legatus vel certi iudices nominantur, quibus petitio reddenda est, in his rogantes petunt, ut petitio reddatur οἵς καθήκει. In illis rogantes plerumque utuntur verbo δέομαι, in his ἀξιῶ. Imprimis autem petitio

¹⁾ cf. ὑποτάξαντα pro ὑποτάξας (Tebt. Pap. I, 45, 27).

ad regem missa semper nominatur ἔντευξις, de petitione ad magistratus missa Aegyptii semper utuntur verbo ὑπόμνημα.

Cuius usus ratione habita nescio an conicias hanc differentiam semper fuisse inter voces ἔντευξις et ὑπόμνημα. Re vera omnia testimonia II. a. Chr. n. saeculi — nam de hoc nunc solo agimus — hanc sententiam firmant. In praecleara illa lite filiarum Nephoritis, cuius libelli haud ita rari exstant, gemellae in ἔντεύξει, quam ad regem mittunt (Pap. Leid. B col. 3a 1), mentionem faciunt τοῦ ὑπομνήματος, quod ad hypodioecetam miserant (col. 2a, 13). Eidem hypodioecetae gemellae scribunt: καὶ πρότερον μὲν ἐπεδώκαμέν σοι ὑπόμνημα (Pap. Leid. E, 5 = Paris. 27, 5), at regi Ptolemaeo καὶ πρότερον μὲν ὑμῖν ἐπιδημήσασιν.... ἐπεδώκαμεν ἔντευξιν (Pap. Paris. 26, 5). Ptolemaeus Μακεδών in petitione, quam Sarapioni hypodioecetae misit, scribit: τόν τε βασιλέα πλεονάκις δι ἔντεύξεων παρηνοχλήκαμεν (Vatic. V pag. 603). Idem in papyro Londinensi (Lond. I pag. 9 vs. 5) mentionem facit ἀποδεδομένης τῷ βασιλεῖ ἔντεύξεως; at petitionem ad hypodioecetam datam significat nomine τοῦ ὑπομνήματος (Lond. I pag. 10, 1 et 11, 24). In petitione eiusdem Ptolemaei regi missa, quae conservata est in papyro Lond. XXIII (C. I. Gr. III pag. 301 = Lond. I pag. 37), frater, qui petitionem regi obtulit, adnotat: ἐπέδωκα τὴν ἔντευξιν τῷ βασιλεῖ καὶ τῇ βασιλίσσῃ pag. 38 vs. 2; eodemque modo scribae regis dicunt: δόντος ἔντευξιν τῷ βασιλεῖ καὶ τῇ βασιλίσσῃ Πτολεμαίο[υ] Γλαυκίου (pag. 40, 61) Praeterea ἡ τῷ βασιλεῖ ἐπιδεδομένη ἔντευξις commemoratur in Papyro Lond. XVII, 21 (Lond. I pag. 10), XIX, 12 (Lond. I p. 17) XLI Verso vs. 2 (Lond. I pag. 28). In papyro Paris. 48 duo fratres tertium adhortantur: καλῶς οὖν ποήσεις παραγίνεσθαι ἡμῖν εἰς Ποεί, δτι καταπλεῖν μέλλομεν πρὸς τὸν βασιλέα, [ίνα] ἐπιδῶμεν ἔντευξιν περὶ σου τῷ βασιλεῖ (vs. 16 sqq.). Papyrus Leid. D exhibit petitionem Ptolemaei ad Sarapionem datam, quo in libello scribit: ἀπέδωκά σοι τὴν παρὰ τοῦ βασιλέως καὶ τῆς βασιλίσσης κεχρηματισμένην.... ἔντευξιν (cf. papyrus Lond. XXI pag. 13, vs. 5); petitio a rege probata nimurum ad eum ipsum missa erat. At Isidoro τῷ ἐπιστάτῃ τῆς

κώμης mittitur ὑπόμνημα (Pap. Leid. A. 5 sqq.) eodemque modo Daimacho¹⁾ cuidam (Grenf. I, 11 Col. 2, 7). In libellis mensae publicae Thebanae, quos edidit Wilcken (Abhandlungen der Berliner Akademie 1886), saepius mentio fit τῶν ὑπομνημάτων: semper agitur de petitionibus ad magistratus missis. In papyro Parisino 15, 7 commemoratur petitio, quam Aegyptii miserant Πτολεμαίῳ τῷ ἵππάρχῃ ἐπ' ἀνδρῶν καὶ ἐπιστάτῃ τοῦ περὶ Θήβας: quae petitio et ipsa nominatur ὑπόμνημα. In epistula, quae a Ptolemaeo Philometore anno 18. regni Apollonio scripta est²⁾, legimus: ἐκομισάμεθα τὴν ἐπιστολὴν ἐν ᾧ καὶ τοῦ δοθέντος ὑπομνήματος παρὰ τῶν.... στρατιωτῶν τὸ ἀντίτραφον ὑποτετάχεις. Milites igitur Apollonium petitione adierant: at Apollonius dubius, quid faceret, ἀντίτραφον τοῦ ὑπομνήματος ad regem misit.

At iam satis magnum numerum exemplorum e papyris me enumeravisse puto: addo testimonium repetitum e libro, qui dicitur epistula Aristaeae, § 252: συνανθομολογησάμενος δὲ τούτῳ τὸν ἔξης ἡρώτα (sc. Πτολεμαῖος), πῶς <ἄν> ἀναμάρτητος εἴη· ὁ δὲ ἔφησεν· ὡς ἄπαντα πράσσων καὶ μετὰ διαλογισμοῦ καὶ μὴ πειθόμενος διαβολαῖς, ἀλλ’ αὐτὸς ὃν δοκιμαστῆς τῶν λεγομένων καὶ κρίσει κατευθύνων τὰ τῶν ἐντεύξεων καὶ διὰ κρίσεως ἐπιτελῶν ταῦτα ἀναμάρτητος ἦν εἴης, ὥ βασιλεῦ. Videmus igitur Aegyptios altero a. Chr. n. saeculo — neque enim dubito Aristaeae testimonium II. saeculo tribuere secundum ea, quae Wendland praefatio pag. XXVI sqq. disseruit — de petitione ad regem scripta semper usos esse verbo ἐντεύξεως, de petitione ad magistratus missa verbo ὑπομνήματος.

Una exceptio esse videtur, qua tamen re vera nostra sententia optime confirmatur: Papyrus Tor. I, de quo hoc loco, quantum ad hanc quaestionem pertinet, fusius disserendum esse puto³⁾. Papyrus exhibit acta causae anno 117 a. Chr. n.

¹⁾ Δαγμάχῳ papyrus, Δαγμάχῳ Keil.

²⁾ C. I. Gr. ins. III, 327. Hanc epistulam scriptam esse a Ptolemaeo Philometore demonstravit Hiller de Gärtringen (Festschrift zu Ehren Otto Hirschfelds pag. 94 sqq.).

³⁾ Praeter editionem a Peyron factam cf. Caroli Wolffii dissertationem »de causa Hermiana pap. aegypt. tradita« Vratisl. 1874 et versionem in linguam

iudicatae in urbe Diospolis Magnae: Hermias, Ptolemaei filius, accusavit collegium choachytarum, quod domum sibi a maioribus traditam iniuste arripiuerint. Cum Hermias in iudicium venisset, lectus est libellus (pag. I, 12—III, 16), quo Hermias, Ptolemaei filius, Hermiam, strategum, adierat: qui libellus bis legitima voce ὑπομνήματος significatus est (pag. I, 13 et III, 22). In hoc libello alterius petitionis mentio fit, quam idem Hermias Demetrio τῷ ἐπιστρατηγῷ obtulerat: neque minus haec petitio bis nominatur ὑπόμνημα (I, 18 et II, 32), id quod optime eis respondet, quae de usu huius vocis disseruimus. At in libello Hermiae stratego oblato, qui in iudicio legitur pag. I, 12—III, 16, tertiae petitionis mentio fit, de qua haec exstant in papyro: δθεν ἐν τῷ αὐτῷ ἔτει τοῖς ἐν τῇ Θηβαϊδὶ χρηματισταῖς ἐνέβαλον ἐντευξιν εἰς τὸ προτεθὲν ὑπ' αὐτῶν ἀγγείον ἐν τῇ Διοσπόλει, ὃν ἦν εἰσαγωγέν Διονύσιος, κατὰ τῆς Λοβαΐτος πρὸς τὸ ἀπροφασίστους αὐτοὺς καταστῆσαι (pag. II, 4). Choachytae enim simulaverant se domum illam a Lobaïte, filia Erieis, emisse; ut omnes praetextus choachytis eriperet, Hermias actionem intenderat Lobaïti, quae cum accusatore convenit neque ipsam neque maiores domum possedisse. Idem libellus, quem ab Hermia chrematistis contra Lobaïtem oblatum esse appetat ex pag. II, 4, postea et ipse in iudicio legitur cf. pag. III, 23 sqq. παραναγνόντος δὲ καί, ἐξ ὃν παρέκειτο δικαιωμάτων, ἀντίγραφο[ν]¹⁾ ἐντεύξεως, καθ' ἣν ἔφη· ἐμβαλόντος αὐτοῦ (scilicet Hermias, Ptolemaei filius) εἰς τὸ προτεθὲν ἀγγείον ὑπὼ (sic!) τῶν ἐπιβαλόντων εἰς Διόςπολιν τὴν μετάλην χρηματιστῶν, οἵς εἰσῆγεν Διονύσιος, κατὰ Λοβαΐτος τῆς Ἔριεως. Etiam hoc loco libellus ad chrematistas missus ἐντευξις nominatur. Rem longius persequamur!

Dino, patronus choachytarum, contra argumenta, quae Philocles, actor Hermiae, protulerat, cum multa tum haec disseruit pag. V, 24 sqq.: ἐπελθών δὲ καὶ ἐπὶ τὰ τοῦ ἀντιδίκου δικαιώματα καὶ παραναγνωσθείσης τῆς προαναλελεγμένης ἐντεύ-

Francorum factam a Darestio in »Nouvelle Revue historique de droit français et étranger« VII, 1883 p. 191 sqq.

¹⁾ ἀντίγραφου papyrus, ἀντίγραφον ego.

ζεως, ολετεν, τοῦ ἀντιδίκου ἀναπεφωνηκότος δι' αὐτῆς τοῖς βασι-
λεύσι, τὸν ἑαυτοῦ πατέρα μετήλθαι ἐκ τῆς Διοσπόλεως etc., quibus
verbis Peyron pag. 140 libellum illum supra allatum denotari
putavit, qui ad Hermiam strategum missus erat. Cum autem
libellum Hermiae oblatum bis voce ὑπομνήματος significatum
esse iam supra viderimus, contra hoc loco ἔντευξιν quandam
deprehendamus, colligendum esse puto hic de eodem libello,
qui τοῖς χρηματισταῖς inscriptus voce ἔντεύξεως significatus
erat (cf. pag. II, 4 et III, 23), agi. Nec vero solum, quod libellus
chrematistis missus iam antea recitatus est (pag. III, 23), sed
etiam ipsum argumentum libelli nostram conjecturam con-
firmat. Dino enim, patronus choachytarum, contendit, calum-
niouse Hermiam litem intendisse Lobaïti; nam ὅντων τῶν πεπρα-
κότων ἐννέα καὶ τῶν περὶ τὸν Ὡρον (i.e. choachytarum) ἐνοικούντων
καὶ κρατούντων τῆς οἰκίας, δέον εἶναι πρότερον κατὰ τούτων τὴν
ἔντευξιν δοῦναι (pag. VI, 4); Hermias igitur in eo libello, cuius
Dino mentionem facit pag. V, 24, non contra choachytas,
sed contra Lobaïtem accusationem protulerat; at libellus
ad Hermiam strategum missus contra choachytas scriptus
erat. Ergo Dino non verba facit de libello Hermiae stratego
oblato, sed de altero, qui contra Lobaïtem scriptus erat, δις
εἰσεδόθη τοῖς χρηματισταῖς (cf. pag. II, 4 et III, 23). Igitur ἡ
προαναλεγμένη ἔντευξις (pag. V, 25) est petitio ad chre-
matistas contra Lobaïtem missa. Ergo ter in papyro Tor. I
petitio chrematistis oblata significatur voce ἔντεύξεως.

Eodem modo in papyro Tor. IV, 9 sqq. petitio ad chre-
matistas missa nominatur ἔντευξις: συνλελύσθαι αὐτοῖς, περὶ
ἥς ἐνέβαλεν κατ' αὐτῶν ἔντεύξεως εἰς τὸ προκείμενον ἐν Πτολε-
μαϊδὶ ἀγγείον ὑπὸ χρηματιστῶν, ὃν εἰσαγωγεὺς Ἀμμώνιος, et nu-
perrime idem usus vocis ἔντεύξεως confirmatus est Tebt.
pap. I, 29: Petitio, quam Acusilaus et Ptolemaeus ad chre-
matistas miserant, in vs. 7 vocabulo ἔντεύξεως significatur.
Contra nusquam, quantum scio, petitio chrematistis oblata
nominatur ὑπόμνημα.

Iam saepius docti viri nostra memoria chrematistas
comparaverunt cum missis dominicis regni Francorum (Lum-

broso, Recherches pag. 183; Mitteis, Reichsrecht und Volksrecht pag. 48) atque omnes recte statuerunt eos singulas Aegypti regiones obeentes nomine regis litigantes audivisse et lites diiudicavisse¹⁾ (cf. Wolff I. s. I. pag. 40; Franz, C. I. Gr. III, pag. 295 sqq.). Optime vero condicio chrematistarum cognoscitur ex loco quodam papyri Tor. I: Supra vidimus petitionem in pag. II, 5 et III, 24 denotatam denuo a Dinone, patrono choachytarum, commemorari V, 25; at quamquam II, 5 narratur τὴν ἐντεύξιν ἐμβληθῆναι εἰς τὸ προτεθέν ὑπὸ χρηματιστῶν ἀγγείον, legimus in pag. V, 25: καὶ παραναγνωσθείσης τῆς προαναλεγμένης ἐντεύξεως ἔλεγεν τοῦ ἀντιδίκου ἀναπεφωνηκότος δι' αὐτῆς τοῖς βασιλεῦσιν. De regibus antea verba non facta sunt: sed petitio, cum eis judicibus, qui regis nomine ius dicebant, oblata sit, accipitur ut libellus ad regem ipsum missus²⁾). Nescio an e nullo testimonio condicionem chrematistarum melius cognoscas quam ex eis, quae Dino dixit petitionem chrematistis oblatam simul missam esse ad regem. Strategus, epistrategus etc. sunt magistratus, at chrematistae quasi vicarii regis. Illi regionem, cui praesunt, administrant, hi muneribus regis funguntur pro rege, qui ipse omnes lites diiudicare non potest. Condicio chrematistarum similis est condicioni Romani ministri a cognitionibus, quamquam hic semper Romae est, at collegia chrematistarum regiones peragrant. Nihilo minus ad chrematistas quoque quadrat id, quod Hirschfeld, Untersuchungen zur Verwaltungsgesch. pag. 209, disputavit »daß die Funktionen dieses Beamten sich auf die persönliche Rechtsprechung des Kaisers beziehen«. Cf. quae Dio 52, 33 Maecenatem Augusto suadentem facit

1) Cf. Ps-Aristaeae § 111: πρὸ πολλοῦ δὲ ποιούμενος καὶ χρηματιστὰς καὶ τοὺς τούτων ὑπηρέτας ἐπέταξε κατὰ νομούς, ὅπως μὴ πορισμὸν λαμβάνοντες οἱ γεωργοὶ καὶ προστάται τῆς πόλεως ἔλαττῷ τὰ ταμεῖα.

2) Nuperrime Otto Gradenwitz in doctissima dissertatione, quae est de chrematistis (Archiv III pg. 33 sqq.), ex papyro Tor. IV eodem modo collegit: »es kann sehr wohl die formell an den König gerichtete Eingabe in der That für die Chrematisten bestimmt gewesen... sein, um von ihnen kraft genereller Delegation sofort in Behandlung genommen zu werden.« Quae sententia Gradenwitzii nostra quaestione optime confirmatur.

(II, 403, 33 Boissevain): καὶ μέντοι καὶ πρὸς τὰς δίκας τάς τε ἐπιστολὰς καὶ τὰ ψηφίσματα τῶν πόλεων τάς τε τῶν ἴδιωτῶν ἀξιώσεις, καὶ ὅσα ἄλλα τῇ τῆς ἀρχῆς διοικήσει προσήκει, συνεργούς τέ τινας καὶ ὑπηρέτας ἐκ τῶν ἵππεων ἔχε. Re vera chrematistae sunt σύνεργοι καὶ ὑπηρέται regis Aegyptiorum, non magistratus sui iuris. Nunc iam apparet, cur petitio chrematistis inscripta eodem vocabulo significetur, quo petitio ad regem ipsum missa. Altero igitur a. Chr. n. saeculo ἡ ἔντευξις est petitio ad regem vel chrematistas missa, ὑπόμνημα petitio ad magistratus missa.

Diversa deprehenditur scriptionis ea ratio, qua per saec. III. Aegyptii utebantur; nondum enim illa, quam per saec. II valuisse modo demonstravimus, constituta atque in usum recepta erat. e. g. P. Petr. II [31] XII (3) vs. 3 sqq. exhibet petitionem anno 241 stratego oblatam, quae initium capit a verbis εἰσεδώκαμέν σοι ἔντευξιν; P. Petr. II [3] II (2) petitio, quam Dorimachus anno 260/59 ad Moschionem misit, appellatur ἔντευξις; eadem voce anno 255,54 lapicidae utuntur de petitione ad Cleonem quendam missa (P. Petr. II [12] IV, 9 vs. 15). Magistratus, cuius nomen ignoramus, mittit (intra a. 258 et 253) Nicostrato ἀντίγραφον τῆς δοθείσης αὐτῷ ἔντεύξεως (P. Petr. II [44] XIII 5), eodem modo scriba papyri Magdol. Nr. VI (B. C. H. XXVI 1903 pag. 109: »milieu du III. siècle«) ἀπέδωκε ἔντευξιν Διοφάνει τῷ στρατηγῷ. Ergo III. saeculo Aegyptii verbo ἔντεύξεως tum de petitione ad regem missa tum de petitione ad magistratus missa utuntur. Quando huius vocis vis restricta sit ad significandas petitiones regi et chrematistis missas, nondum definiri potest. Nullum adhuc exemplum repertum est, quo probetur post a. 230 ἔντευξιν significare petitionem ad magistratus missam. Cum autem pauci tantum papyri III. saeculo scripti publici iuris facti sint, pro certo dici non potest, quis mutationis auctor fuerit, Ptolemaeus III an Ptolemaeus IV.

Post pugnam apud Actium commissam et expugnatam Alexandriam princeps Romanorum Ptolemaeorum in locum successit. Si igitur de differentia inter ὑπόμνημα et ἔντευξιν,

quae II. s. valebat, recte statuimus, etiam aetate Romana τὴν ἔντευξιν petitionem imperatori inscriptam significasse dixeris. At cum ne una quidem petitio quod sciam nobis conservata sit, quam incolae Aegypti imperatori ipsi obtulerunt, vocem ἔντεύξεως Romanæ aetati ignotam esse coniendum est: re vera nullum vocis exemplum neque e papyris neque ex inscriptionibus Aegyptiis aetatis Romanæ mihi innotuit. Nimirum nullis iam ad imperatorem petitionibus missis nomen periit, quamquam de petitione ad magistratus missa etiam aetate Romana utuntur voce ὑπομνήματος (cf. e. g. B. G. U. II, 536; ibid. 578, 7; ibid. 614, 7; Oxyr. Pap. II, 253, 9; ibid. 286, 16; Grenfell and Hunt I, 45).

Iam quod differentia inter ὑπόμνημα et ἔντευξιν in III. saec. scriptis demonstrari non potest, appareat eam non positam esse in propria significatione verborum. Re vera ὑπόμνημα est scriptum, quo res aliqua in memoriam revocetur; quam ob rem libelli, quibus magistratus utebantur vel Athenis¹⁾ vel in Aegypto²⁾, voce ὑπομνημάτων significantur. Iam vero si scriptum, quod exstat de aliqua re in commentariis diurnis magistratum, appellabatur vocabulo ὑπομνήματος, perfacile fieri potuit, ut etiam epistula, qua hoc factum cum magistratibus communicatur, idem nomen »ὑπόμνημα« acciperet; e. g. indices eorum hominum, qui certo quodam anno nati sunt, nominantur τὰ τῶν ἐπιγενήσεων ὑπομνήματα; libellus, quo pater magistratui nuntiat filium natum esse, eodem modo significatur τὸ τῆς ἐπιγενήσεως ὑπόμνημα (Fayûm towns 28, 12); item epistula, quam Mysthes scribit magistratui de morte fratris, vocabulo ὑπομνήματος appellatur (ibid. 29, 14), quia indices hominum mortuorum, qui apud magistratus conservantur, vocabantur ὑπομνήματα. Quod si igitur incola Aegypti magistratui scribit de aliqua re, quae ad ipsum vel ad familiam etc. pertinet, mittit ὑπόμνημα.

Libellus Mysthis — ut eodem iterum exemplo utamur —

¹⁾ Demosthenes πρὸς Τιμόθεον § 5: οἱ γὰρ τραπεζῖται εἰώθασιν ὑπομνήματα γράφεσθαι ὥν τε διδόσι χρημάτων καὶ εἰς ὅ τι etc.

²⁾ cf. U. Wilcken, Philologus 1894 pag. 102 sqq.

hoc modo finitur: διὸ ἐπιδίδωμί σοι τὸ ὑπόμνημα, ὅπως ταῦτη τούτου ὄνομα ἐν τῇ τῶν τετελευτηκότων τάξει κατὰ τὸ ζῆτος. *Mysthes* igitur non solum scribit fratrem mortuum esse, sed etiam petit, ut illius nomen in indicem hominum mortuorum referatur. Similiter Pap. Tebt. I, 30 vs. 15—20 exhibet epistulam *Didymarchi*, qua τοῖς πρὸς τῇ συντάξει scribit in libello scribarum inesse errorem de agris suis, simulque petit, ut mendum corrigatur. Illa pars nihil continet nisi communicationem alicuius rei, haec ipsam petitionem exhibet: quo modo factum esse puto, ut vox ὑπομνήματος, quae per se nihil significat nisi epistulam ad magistratus de aliqua remissam, etiam vim et sententiam petitionis acciperet. Eius modi ὑπομνήματα numquam ad regem ipsum missa esse consentaneum est; libelli de mortibus nuptiis venditione emptione tributis etc. (i. e. ὑπομνήματα) ad magistratus pertinent, unde usu venit, ut petitiones, quae ad magistratus de his causis aliisque plurimis mittebantur, eadem voce significarentur, numquam vero petitiones regi oblatae; nimirum regi propria ὑπομνήματα numquam dabantur. Toto quod aiunt caelo differt ab hac voce vocabulum ἐντεύξεως, cui in sermone edictorum II. a. Chr. saeculo scriptorum significatio petitionis regi vel chrematistis inscriptae tributa est.

Verbum ἐντυχάνειν in edictis duas imprimis significaciones exhibet, quarum, quamquam altera sola ad nos pertinet, tamen hoc loco in utramque inquirendum esse puto, praesertim cum usus non inter omnes constare videatur.

1) ἐντυχάνειν = legere. Cuius usus iam apud Platonem nonnulla exempla exstant; e. g. Symp. 177^b; ἀλλ' ἔτωτε ἡδη τινὶ ἐνέτυχον βιβλίῳ. Lys. 214^b: ἢ οὐκ ἐντεύχηκας τούτοις τοῖς ἔπεσιν; Polybius bis utitur: οἱ ἐντυχάνοντες τοῖς ὑπομνήμασι, eodemque modo Lucianus dicit: »οἱ ἐντυχάνοντες = ei, qui legunt«; de Plutarcho cf. indicem Wyttenbachii; praeterea W. Schmid, Attizismus I, 141; Bernays, Abhandl. d. Berl. Akadem. 1882 pag. 64; Usener, der heilige Theodosius pag. 152; Leop. Cohn, Philonis Alexandrini libellus de opificio mundi (Breslauer Phil. Abhandl. IV) pag. XLVI. Qui usus verbi ἐντυχ-

χάνειν, qui apud scriptores latissime patet, etiam in inscriptionibus aetatis Romanae nonnullis exemplis probari potest; e. g. Hadrianus scripsit Astypalaensibus ἐντυχῶν ύμῶν τῷ ψηφίσματι (B. C. H. XV, 1891 pag. 630 n. 2) = postquam legi, Commodus in C. I. G. I, 1319, 5 ἐνετύχομεν οῖς ἐπέστει[λατε]; magistratus Romanus in C. I. L. III, 567, 4 προσέτι δὲ ἐντυχῶν τοῖς εἰς ἀπόδειξιν ύπ' αὐτῶν προφερομένοις. Quem usum si cognoverimus, duas inscriptiones aliter supplebimus et interpretabimur atque adhuc factum est. Radet in B. C. H. XI 1887 pag. 109 sqq. tres epistulas Hadriani edidit, quarum secunda incipit a verbis τ]οῖς ἐπισταλεῖσιν θ[φ'] ύμῶν ἐντυχῶν, quae editor hoc modo in linguam Francorum vertit: »Donnant audience à ceux qui m'ont été envoyés par vous«. Contra hanc interpretationem imprimis commemorandum est in versu 11 unum legatum nominari, Candidum Iulianum; ergo imperator de nonnullis verba facere nequivit. Praeterea in sermone epistularum ab imperatoribus vel magistratibus Romanis scriptarum ἐπιστέλλειν non adhibetur pro latino verbo »mittere«, sed pro »scribere«:

B. C. H. XI, 1887, 109, 14 = Lafoscade¹⁾ 23, 14: ταῦτα ἐπέστειλα καὶ [τῷ] κρατίστῳ ἀνθυπάτῳ.

B. C. H. VII 1883, 406 = A. E. M. XX 1897, pag. 66 = Lafoscade 27, 12: καὶ τὰ ἐπισταλμέ[να παρ'] ύμῶν (?) ἀπέδω]κεν Πετρώνιος.

Heberdey²⁾, Opramoas 40 = Lafoscade 39: ὡς ἐπιστέλλετε. ibid. 42 = Lafoscade 41: μέμνημαι ὧν καὶ πρότερον ἐπεστείλατε Ὁπραμόφ μαρτυροῦντες. ibidem 48 = Lafoscade 45: ἐμάνθανον ἔκ τε ὧν [ἐ]κεῖναι αἱ πόλεις ἐπέστειλάν μοι καὶ ἐξ [ῶ]ν ύμεῖς γεγράφφατε.

B. C. H. V 1881, 452 sqq. = Lafoscade 58: ἐπέστειλα δὲ καὶ Μεστρίψ Ἀριστωνύμῳ.

¹⁾ Lafoscade, de epistulis imperatorum magistratumque Romanorum, quas ab aetate Augusti usque ad Constantimum graece scriptas lapides papyrive servaverunt. Insulis 1902.

²⁾ Opramoas, Inschriften vom Heroon zu Rhodiapolis, neu bearbeitet von Rudolf Heberdey. Wien 1897.

- C. I. G. III 3834 = Lafoscade 59: ἔμαθον ἐκ τῶν ὑπ' αὐτῶν ἐπ[εστ]αλμένων.
- C. I. G. III 3835 = Lafoscade 93: ἐπέστειλα αὐτῷ δηλῶν τὸ πρᾶγμα ὅλον. ἐπέστειλα δὲ Ἐσπέρω τῷ ἐπιτρόπῳ.
- C. I. G. I 1319: ἐνετύχομεν οἵς ἐπεστείλατε cf. Lafoscade 132, 15 134, 3 etc.

Quin etiam haec significatio verbo ἐπιστέλλειν inde ab antiquissimis temporibus tributa est: ἐπιστέλλειν = communicare aliquid cum aliquo sive per hominem sive per epistulam. Ergo ut iam revertamur ad epistulam Hadriani, Radetii interpretationem ideo sequi non possumus, quod neque Hadrianus de nonnullis legatis verba facere potuit neque δὲ ἐπισταλεῖς significat legatum. Sine dubio, ut in ceteris exemplis supra commemoratis, sic hic quoque ἐντυχάνειν dictum est pro legere, quare »τοῖς ἐπισταλεῖσιν« non est dativus masculini generis, sed dativus neutrius generis, ἐπιστέλλειν autem significat τράφειν, scribere. Igitur verba Hadriani: ἐντυχών τοῖς ἐπεσταλμένοις ύφ' ὑμῶν nihil aliud significant nisi ea, quae a Commodo scripta leguntur in C. I. G. 1319: ἐνετύχομεν οἵς ἐπεστείλατε: legimus ea, quae scripsisti.

Eodem modo quo Radet prava interpretatione verbi ἐντυχάνειν perductus in vertenda secunda Hadriani epistula erravit, etiam lacunam tertiae epistulae haud ita recte supplevit, quo in supplemento eum secutus est Lafoscade Nr. 25:

ἐνέτ[υ]χο[ν τῷ πεμ]φ[θέντι ύφ]' ὑμῶν δι' οὖ Κλ[αυδί]ῳ Κανδίδῳ 'Ιουλ[ιανῷ] χάριν ἡπίστασ[θε]. »J'ai donné audience à l'envoyé par lequel vous avez fait connaître à Claudius Candidus la reconnaissance.« (Radet.) Quod supplementum timeo, ne contrarium sit sermoni Graeco, neque dubitandum esse censeo, quin οὖ non sit genitivus masculini, sed neutrius generis. Cum autem viderimus in secunda epistula Hadriani ἐντυχάνειν vertendum esse per »legere«, in tertia epistula eandem interpretationem praefero, quam ob rem certo supplendum esse censeo

ἐνέτυχο[ν τῷ ψη]φ[ίσματι] ὑμῶν,

id quod spatio lacunae respondet; cf. praeterea epistulam Hadriani B. C. H. XV 1891, 630: ἐντυχών ύμῶν τῷ ψηφίσματι.

2. Altera — et illa quidem prior — significatio verbi »ἐντυγχάνειν τινί« est »incidere, occurere«, unde orta est significatio »visitare aliquem, convenire cum aliquo«. Antiochus, rex Syriae, de Aristodicide scribit: ἐνέτυχεν ἡμῖν Ἀριστοδικίδης, eisdem verbis utitur satrapes Meleagros (Dittenberger syll.¹ 158 = Dittenberger, inscr. orien. I, 221 vs. 4, 26, 50). Quem usum sequitur Augustus, cum scribit (B. C. H. VII 1883, 62 = Viereck, Sermo Graecus n. IX, vs. 5) οἱ πρέσβεις ύμῶν... ἐνέτυχον ἐν Ρώμῃ μοι, eandemque formulam fortasse adhibuit in titulo mutilato (Viereck n. XXXI, 6). Neque minus in Aegypto nonnumquam videmus vim et sententiam »conveniendi« inesse verbo ἐντυγχάνειν, e. g. cum sorores in pap. Paris. 26, 3 scribunt: καὶ πρότερον μὲν ύμῖν ἐπιδημήσασιν... ἐνετύχομεν. Consentaneum est semper regem vel magistratum a subiectis aditum esse, numquam subiectos a rege vel magistratu, quo modo factum est, ut sollemnis formula evaderet: ὁ δεῖνα ἐντυγχάνει τῷ βασιλεῖ vel τῷ στρατηγῷ, numquam ὁ βασιλεὺς ἐντυγχάνει τῷ δεῖνα; qua re non minus quam ceteris causis supra commemoratis impedimur, ne Radetii et Lafoscadii interpretationem epistularum Hadriani sequamur; si enim imperator dicere voluisset »accepi legatos«, scripsisset ἐνέτυχόν μοι οἱ πεμφθέντες vel οἱ πρέσβεις; nam legati imperatorem adeunt neque imperator legatos.

Quamquam igitur initio quidem vox ἐντυγχάνει recte dicebatur de petitione coram a subiectis proliata, postea Aegyptii verbo ἐντυγχάνει de omnibus petitionibus et verbis relatis et scriptura expressis utebantur: cf. e. g. ἐντυγχάνειν τινὶ δι' ὑπομνήματος. Quam in sententiam genuinam huius vocis vim diu iam abiisse constat¹⁾. Eodemque modo substantivum

¹⁾ Graeco verbo ἐντυγχάνει plane respondet latinum adire cf. e. g. II Macc. IV, 36 τοῦ δὲ βασιλέως ἐπανελθόντος ἀπὸ τῶν κατὰ Κιλικίαν τόπων, ἐνετύχανον οἱ κατὰ πόλιν Ἰουδαῖοι; Vulg.: »sed regressum regem de Ciliciae locis adierunt Iudei«. Quamquam hoc loco propria vis et sententia verbi »adire« perspicua est, tamen Plautus Mil. 1227 scribit: »per epistulam aut

ἐντευξίς, quod a verbo ἐντυγχάνειν derivatum est, in sermone Aegyptiorum et petitionem verbis relatam et petitionem libellis expressam significat e. g. P. Petr. II [3] (2): ἐπανέγνων αὐτῷ τὴν ἐντευξίν.

Id quod iam supra coniecimus, differentiam altero a. Chr. saeculo inter ἐντευξίν (petitionem regi oblatam) et ύπόμνημα (petitionem ad magistratus missam) factam non in propria significatione illorum vocabulorum positam esse, id nunc iam confirmatum est historia eorum perlustrata.

Sed revertamur ad propositum. Supra (pag. 6 sqq.) statuimus alteri formularum in petitionibus regi inscriptis adhibitarum (δέομαι ἀποστεῖλαί μου τὴν ἐντευξίν) respondere in petitionibus ad magistratus missis formulam: ἀξιῶ ύποτάξαι τοῦ ύπομνήματος ἀντίγραφον οἵς καθήκει. Altera formula in petitionibus regi oblatis usitata (διόπερ ἀξιῶ σε... ἐάν σοι φαίνηται συντάξαι c. Inf. cf. pag. 4 sqq.) eodem fere modo adhibetur in petitionibus magistratui inscriptis: e. g.

Grenf. and Hunt I, 38, 16: διὸ ἀξιῶ, ἐὰν φαίνηται, συντάξαι γράψαι Κλεάρχῳ τῷ ἐπιστάτῃ.

Paris. 12, 17: διὸ ἀξιῶ..., ἐὰν φαίνηται, συντάξαι τοῖς παρά σου μὴ κωλύ[ειν]...

ibid. 13, 22: ἀξιῶ οὖν, ἐὰν φαίνηται, συντάξαι... συναναγκάσαι

ibid. 37, 47: ἀξιῶ οὖν, ἐὰν φαίνηται, μὴ ὑπεριδεῖν με... ἀλλὰ συντάξαι καταστῆσαι

Vatic. IV, pag. 445, 18: ἀξιῶ οὖν σε συντάξαι γράψαι Μενεδήμῳ τῷ παρά σου ἐπαναγκάσαι (= Paris. 36, 18).

Vatic. V pag. 603: ἀξιούμέν σε καὶ ἐν τούτοις ἡμῖν συνεργήσαντα συντάξαι ἀποδοῦναι.

Tebt. I, 30, 19: ἀξιῶ συντάξαι γράψαι Ἀπολλωνίῳ (eadem fere verba leguntur: Tebt. Pap. I, 31, 19; ibid. 40, 13).

Grenfell and Hunt I, 15, 4 [ἀξιούμεν¹] οὖν] ἐὰν φαίνηται ... συντάξαι γράψαι.

per nuntium, quasi regem, adiri eum aiunt'. Cf. Callistrat. digest. 42, 1, 33: divus Hadrianus aditus per libellum a Iulio Terentino (Thesaurus ling. lat. I, 1, 621). Conferendum esse Arist. πολ. Ἀθην. XVIII, 3 Keil me monet.

¹) [δεόμεθ' οὖν] Grenfell et Hunt [ἀξιούμεν οὖν] ego.

Paris. 8, 17: διὸ ἀξιῶ, ἐὰμ φαίνηται, συντάξαι . . . ἐπισκέψασθαι.
 Papyr. Theresian. edit. a Wessely, Studien zur Palaeographie u. Papyruskunde I pag. 1, vs. 16: ἀξιῶ οὖν, ἐάν σοι φαίνηται, συντάξαι].

Eodem igitur modo, quo in petitionibus ad regem missis duas formulas discernere licuit, etiam in libellis magistratibus oblati videmus tum hanc tum illam adhibitam esse: ut rex ita magistratus aut petitionem comprobatam magistratibus minoribus mittere aut ipsi singula iussa dare potuit. Facile intelligitur eius, qui petitionem misit, non minoris interfuisse scire, quid rex respondisset; quare ei quoque responsum dabatur. Eius modi libellum mea quidem sententia exhibet inscriptio Philis reperta, a qua fere profecta est disputatio nostra. (Dittenberger, inscr. orient. I, 137 sqq.) Quamquam maxima pars virorum doctorum, qui de hac inscriptione egerunt, contenderunt in tabula inesse tres libellos:

- 1) epistulam regis ad sacerdotes datam (A)
- 2) eiusdem epistulam ad Lochum (B)
- 3) petitionem sacerdotum (C),

tamen haec interpretatio minus accurata mihi videtur esse; nam unam inscriptio exhibet epistulam et illam quidem a rege ad sacerdotes datam. Partes porro, quae significantur litteris B et C, nihil esse nisi iussum regis stratego datum atque plane respondere pap. Leid. G iam ex eis apparent, quae supra commemoravimus. Pars inscriptionis littera B significata, quam contendunt esse epistulam regis Locho scriptam, numquam proprium ac absolutum fuit instrumentum; nam nisi pars C addita erit, nullum argumentum habebit. Et idem de parte, quae significatur littera A, dicendum est: nisi B et C adjecta erunt, A omnis argumenti indigebit. Quamquam igitur in inscriptione non existant tres libelli, tamen ex inscriptione tres libelli restitui possunt.

- I. Pars C: petitio, quam sacerdotes regi obtulerant.
- II. Partes B et C: iussum regis Locho datum bipartitum, quod plane respondet papyro Leid. G.
- III. Partes A B C: responsum regis ad sacerdotes datum

tripartitum, quod totum hi in lapidem incidendum curaverunt.

Ut supra vidimus reges (vel magistratus) persaepe petitionem comprobavisse, cum non ipsi singula iussa derunt, sed magistratibus scripserunt »haec petitio, quae infra adiecta est, ad me missa est; cura ergo ut id fiat, quod supplices postulant«, quo modo factum est, ut argumentum petitionis non regis ipsius verbis descriptum sit, sed apparuerit ex petitione ipsa infra addita, ita regis responsum supplicibus subditis dabatur. Rex eis non scribit se comprobavisse vel repudiavisse petitionem sibi oblatam, sed brevibus verbis enuntiat se mittere iussum de petitione magistratui datum: τῆς γεραμμένης ἐπιστολῆς πρὸς Λόχον τὸν συγγενέα καὶ στρατηγὸν τὸ ἀντίγραφον ὑποτετάχαμεν.

His verbis praemissis censeo redeundum esse ad inscriptionem Syeniten, de cuius media parte v. 32—51 nobis agendum est. vs. 32—35 initium epistulae ad sacerdotes datae, vs. 36—38 initium epistulae ad magistratum datae, vs. 39—50 petitionem regi oblatam continent. Itaque vs. 32—35 respondent parti A inscriptionis Philis repertae — quam ob rem eos significo littera a —, vs. 36—38 (b) parti B, vs. 39—50 (c) parti C eiusdem tituli. Partem a Strack hoc modo supplevit:

34 προστετάχαμεν Ἐρμοκράτει τῷ συγγενεῖ καὶ στρατηγῷ καὶ ἐπιστρατηγῷ. περὶ τῶν κατὰ τὴν Σ[ῆτιν νῆσον]¹⁾

35 γενήσεται ὅπως ἀξιοῦτε . . . ἔτου]ς δευτέρου Δαισίου τρίτη Φαρμοῦθι τρίτη.

Quae supplementa ne nobis probentur, impeditur et eis, quae supra disputavimus, et inscriptione Philis reperta, quam plane respondere mediae parti inscriptionis nostrae statuimus. Rex non supplicibus subditis scribit se petitionem comprobavisse, sed magistratui; illis autem mittit apographum eius epistulae, quam ad magistratum scripserat. Hanc viam et rationem etiam in nostro titulo adhibitam esse docent

¹⁾ Σῆτιν νῆσον supplevit Dittenberger.

reliquiae inscriptionis; nam in epistula, quam Ptolemaeus sacerdotibus inscripsit, commemoratur Hermocrates; epistulam autem sacerdotibus datam sequitur regis iussum ad Hermocratem. Accedit aliud: Quae rex probavit, in duobus illis versibus 34 et 35 singillatim enumerata non possunt fuisse, cum spatium artius sit. Unde sequitur exemplum epistulae regis, qua Hermocrates sacerdotes voti compotes facere iussus est, responso ad sacerdotes dato subiectum fuisse, qua ex epistula sacerdotes facile cognoscere possent, quae singula rex ipsis responderet. Nihil ergo opus erat regi rescribere nisi »se iussum id, quod responso suo subiecerisset, magistratui misisse« ut omnia, quae scire sacerdotum intererat, rescripta haberet. Ad inscriptionem igitur Philis repartam in Syeniti puto nos satis probabiliter supplere posse:

Τῆς ἐπιστολῆς ἣν ἔδωκαμεν Ἐρμοκράτει τῷ συγγενεῖ καὶ στ]ρα-
τηγῷ καὶ ἐπιστρατηγῷ περὶ τῶν κατὰ τὴν Σ[ῆτιν νῆσον τὸ
ἀντίγραφον ύποτετάχαμεν.

Attamen his verbis insertis spatium lacunae nondum repletum est. Iam vero in vs. 45 sacerdotes sine dubio petunt, ut rex ipsis permittat στήλην ἀνατιθέναι eodem modo, quo in inscriptione Philis repartā supplices petunt vs. 20: ἐπιχωρῆσαι ἡμῖν ἀναθεῖναι στήλην ἐν ἥ ἀναγράψομεν τὴν τετονυῖαν ἡμῖν φιλανθρωπίαν. Ut igitur in parte A inscriptionis Philensis rex id permittit rescribens: ἐπιχωροῦμεν δύμιν καὶ τὴν ἀνάθεσιν ἡς ἡξιοῦτε στήλης ποιήσασθαι, ita regis responsum desiderari eisdem fere verbis perscriptum puto in parte a nostri tituli. Quae cum ita sint, vs. 32 sqq. hoc modo supplendos esse censeo:¹⁾

32 Βασίλισσα Κλεοπάτρα καὶ βασιλεὺς Πτολεμαῖος τοῖς ἐν] Ἐλε-
φαντίνῃ ἱερεῦσι τοῦ Χνούβω Νεβιὴβ καὶ θεῶν Ἀδελφῶν
καὶ θεῶν Εὐεργετῶν καὶ θεῶν Φιλοπατόρων
33 καὶ θεῶν Ἐπιφανῶν καὶ θεοῦ Εύπάτορος καὶ θεῶν Φιλο]μη-

¹⁾ Vs. 34 et vs. 35 supplevi, nisi quod Dittenberger recte statuit τὴν Σῆτιν νῆσον esse addendum.

τόρων καὶ θεοῦ Νέου Φιλοπάτορος καὶ θεοῦ Εὐεργέτου καὶ θεῶν Φιλομητόρων Σωτήρων χαίρειν.

- 34 τῆς ἐπιστολῆς ἣν ἔδωκαμεν Ἐρμοκράτει τῷ συγγενεῖ καὶ στρατηγῷ καὶ ἐπιστρατηγῷ περὶ τῶν κατὰ τὴν Σ[ῆτιν] νῆσον τὸ ἀντίγραφον ύποτετάχαμεν ἐπιχωροῦμεν δύμιν
35 καὶ τὴν στήλην ἣν ἀξιοῦτε ἀναθεῖναι. ἔρρωσθε. ἔτου]ς δευτέρου Δαισίου τρίτη· Φαρμοῦθι τρίτη.

Quamquam de singulis verbis disceptare nolo, tamen generatim nos recte argumentum inscriptionis supplevisse propterea quoque confido, quia hac nostra ratione simul scrupuli remoti sunt, quibus Strack sollicitatus dixit l. s. 1. pag. 341: »Unerklärt bleibt, wie die Petenten, die Priester von Philae sowie die von Elephantine, in den Besitz der authentischen Aktenstücke der Könige an die Strategen gelangt sind.« Usus is erat, ut rex eis, qui petitionem miserunt, apographum epistulae regiae ad legatum datae mitteret. Ergo partes b et c exhibent exemplum epistulae ad Hermonocratem scriptae. Postquam supra fusius de arguento et formulis eius modi epistularum regiarum egimus, hoc loco satis me fecisse puto, si versus ad rationem eorum, quae supra disputavimus, supplevero. Itaque coniciam:

Βασίλισσα Κλεοπάτρα καὶ βασιλεὺς Πτολεμαῖος Ἐρμοκράτει τῷ ἀδελφῷ χαίρειν. τ[ῆς δεδομένης ἡμῖν ἐντεύξεως παρὰ τῶν ἐν Ἐλεφαντίνῃ

ἱερέων τοῦ Χνούβω Νεβιήβ τῶν ἀεὶ εὐνοϊκῶς διακειμένω]ν, παρεχομένων δὲ τὰς ἐν τῇ αὐλῇ χρείας μετὰ πάσης προθυμίας περὶ ὧν προφέρονται

.... τὸ ἀντίγραφον ύποτετάχαμεν. τι]νέσθω οὖν καθάπερ ἀξιοῦσι. ἔρρωσ[ο].

Quibus de supplementis cf. inscriptionis Philensis partem B et pap. Leid. G.

Sequitur in parte c τὸ ἀντίγραφον τῆς ἐντεύξεως, quod ne suppleamus, impedimur magnitudine lacunarum.

At mediae de qua agimus partis inscriptionis Syenitis duos versus nondum percensuimus (51 et 52), quorum nihil conservatum est nisi:

51 ἐπιστολῆς ὀντίγραφον ὑπόκειται. ὅπως κατακολουθη¹⁾
ὑπετάγη ἡ [προ]κειμένη ἐπιστολή.

Iam Strack — Mahaffyum enim, cuius interpretatio huic loco non multum profuit, omitto — vidi reliquias vs. 52 separari non posse a vs. 31, quo finitur inscriptionis pars prima, ὑπετάγη ἡ π(ροκειμένη ἐπιστολή)²⁾.

De hoc versu Strack pag. 338 adn. doctissime hoc modo disseruit: »Es stand hinter dem königlichen Schreiben an Phommuti die Abschrift des königlichen Erlasses, dessen Original die Priester erhalten hatten. Der Steinmetz ließ diese selbstverständlich fort, da sie schon eingemeißelt war gleich nach der Petition bezw. dem Berichte, und vermerkte dies Weglassen mit den Worten: »es stand hierunter vorstehendes Schreiben«. Unklarer sind mir Zeilen 51 und 52. Vielleicht faßt man am einfachsten Zeile 51 als Zusatz der Petenten, die als Anlage die früheren Gnadenbeweise des Euergetes II angeschlossen, und Zeile 52 als Zusatz des Steinmetzen, der sich diesmal nicht auf einen örtlich vorstehenden Brief, sondern auf den genannten, d. h. das folgende Schreiben des Euergetes bezieht, eine Auslegung, die mit dem προκείσθαι wohl vereinbar ist.« Contra hanc interpretationem imprimis monendum est fieri non posse, ut eadem verba non eadem ratione interpretetur. Idem forma inscriptionis docet. Lapidata enim ceteris locis una linea vacua relictam novi libelli initium indicare solet (cf. spatium vacuum relictum inter vs. 14 et 15; 25 et 26; 35 et 36; 38 et 39; 50 et 51). At in verbis, quae in quaestione sunt: ὑπετάγη ἡ προκειμένη ἐπιστολή et post v. 31 et post v. 52 alia ratione usus est: non tota linea vacua relictam est, sed a dextera et a sinistra parte huius enuntiati spatium integrum reliquit. Porro verba ὑπετάγη ἡ προκειμένη ἐπιστολή post vocem εύτυχεῖτε (vs. 50) leguntur; quae cum solemnis sit clausula epistularum, fieri non potest, ut verba insequentia ad petitionem sacerdotum

¹⁾ κατακολουθη[θῇ] Strack; κατακολουθῃ[τε] Dittenberger.

²⁾ ἡ π(ρὸς τοὺς ιερεῖς ἐπιστολή) Dittenberger; ἡ π(ροκειμένη ἐπιστολή) Strack.

referantur. Denique ad idem deducimur vi et sententia vocis κατακολουθεῖν, quam melius sermoni regis quam pontificum respondere Strack vidit. Quae cum ita sint, necesse est fragmenta versus 52 idem argumentum exhibuisse atque versus 31, neque dubito, quin, quae Strack de hoc versu docuit, omnibus probata sint (cf. Dittenberger, inscr. orient. I, 168 adn. 45).

Itaque lapicida, ut in v. 31, ita in v. 52 adnotat epistulam, quae libello adiecta erat, a se iam antea incisam esse. Qua igitur de epistula agitur? Pars, quam littera c significavimus, non est propria epistula, sed ἔντευξις, at et de partibus b + c (= epistula regis ad Hermocratem data) et de partibus a + b + c (= epistula regis sacerdotibus inscripta cf. p. 21 sqq.) haec verba facta esse possunt. Nam et b + c et a + b + c voce epistulae significari possunt.

Priusquam hanc quaestionem tractem, e re mihi videatur esse v. 51 supplere. Reliquiae quae exstant ἐπιστολῆς ἀντίγραφον ὑπόκειται plane respondent eis verbis, quae priore loco ante verba: ὑπετάῃ ἡ προκειμένη ἐπιστολή leguntur: τῆς ἐπιστολῆς ὑποτετάχαμεν τὸ ἀντίγραφον (vs. 27—30). Itaque ut in versu 31 adnotatur eam epistulam, quam auctor epistulae vs. 26 sqq. promittit se infra additum esse, ipsam in inscriptione non repeti, sed iam antea exstare (vs. 15—25), eodem modo in versu 52 adnotatur epistulam quae, si inscriptio accurate responderet ordini titulorum, infra (post v. 51) denuo repetenda esset, non repeti, sed iam antea incisam esse.

Hactenus vs. 51 et 52 accuratissime respondent versibus 26—31, unde facile fieri potest, ut suspiceris, tam v. 51 a rége scriptum esse, quam sunt vs. 26—30. Quod cave conicias: nam in versibus 32—50 exstat epistula regis ad sacerdotes data, in vs. 36—50 eiusdem epistula Hermocrati scripta. Tertiam autem epistulam de illa re rex scribere non potuit: neque strategus neque ei, qui petitionem miserant, ignoraverunt regem petitionem comprobavisse: ad alios res

nihil pertinebat. Accedit, quod prima pars inscriptionis ab altera nostra differt, cum in illa agatur de petitione sacerdotum non scriptis mandata, sed verbis regi praesenti relata (cf. v. 17 et Strackii commentarium). Itaque deest petitio (ἢ ἔντευξις), quae in secunda parte inscriptionis maximi momenti est; necessario rex petitione non per litteras accepta statim potentibus responderat. Neque igitur legatus primus responsum regis accepit, sed ei, qui regem petitione adierant. Vs. 15—25 igitur responsum regis potentibus datum exhibent, vs. 26—30, post quos 15—25 repetendi sunt, iussum a rege stratego datum.

In secunda parte inscriptionis, ubi agitur de petitione per litteras mandata, epistula regis ad legatum missa exstat in vs. 36—50 et epistula sacerdotibus data in vs. 32—50; itaque fieri non potest, ut v. 51 epistulam regis exhibuerit; attamen a magistratu quodam maiore ad minorem eam scriptam esse ex verbo κατακολουθεῖν colligendum est. In eo igitur quaestio posita est, qui fuerit maior ille magistratus; et mea quidem sententia nonnullae inscriptiones et papyri rem docent. Inscriptio de Berenice, filia Ptolemaei, de qua infra fusius disputabimus (Dittenberger, inscr. orient. I, 224), continet epistulam regis ad Anaximbrotum missam; quam epistulam antecedit altera epistula ab Anaximbroto Dionytae, magistratui minore potestate, scripta: τοῦ γραφέντος παρὰ τοῦ βασιλέως προστάγματος κατακεχώρισται τὸ ἀντίγραφον· ἐπακολουθῶν οὖν τοῖς ἐπεσταλμένοις συντέλει καθ' ἄοιεται δέν etc. Papyrus Leid. H. continet epistulam regis Apollodoro de petitione Petesidis scriptam (vs. 4—20); quam epistulam praecedunt haec verba: Τιμόνικος τῷ τοῦ Ἀνουβίειου ἐπιστάτει χαίρειν. περὶ τῶν κατὰ Πέτησιν ἀρχενταφιαστὴν ἀντίγραφον ὑπόκειται ὅπως εἰδῆς. Apollodorus igitur exemplum eius epistulae, quam a rege acceperat, magistratibus minoribus dederat, quorum alius ad alium apographum mittit. In pap. Tebt. I, 30, 15 sqq. exstat petitio ad magistratus Ptolemaeum et Hestiaeum missa, quam comprobatam esse Ptolemaeus et Hestiaeus scribunt Apollonio, cuius

epistulae Apollonius mittit exemplum ad Polemonem, Polemo ad Onnophridem, Onnophris ad Megchidem his verbis usus: τῆς ἐπιστολῆς.... τὸ ἀντίγραφον ύπόκειται, ὅπως εἰδὼς κατακολουθήσ τοῖς ἐπεσταλμένοις (vs. 2). In pap. Tebt. I, 6 epistulam regis nonnullis magistratibus scriptam praecedit »a letter written by one official to another«, cuius finis hic est: ύποτετάχαμεν..... ἐντολῆς τὸ ἀντίγραφον ὅπως παρακολουθήσας τῇ μεγίστῃ σπο]υδῇ μηδὲν φροντίδος παραλίπης.

Quae exempla, quorum numerus facile augeri potest, sufficient. Videmus persaepe epistulam regis a maiore magistratu, cui data erat, ad minorem missam esse¹⁾, qua in re ea ipsa formula adhibebatur, cuius reliquiae exstant in vs. 51 sqq. nostrae inscriptionis. Unde collendum est v. 51 a stratego scriptum esse, qui epistulam régis sibi datam mittit magistratui minore potestate.

Ergo hoc modo vs. 51 et 52 supplendos esse censeo:
 51 Ἐρμοκράτης τῷ δεῖνα χαίρειν· τῆς δεδομένης ήμιν ἐπιστολῆς
 ἀντίγραφον ύπόκειται ὅπως παρακολουθή[σας μηδὲν φρον-
 τίδος παραλίπης· ἔρρωσο.

52 ύπετάγη ἡ προκειμένη ἐπιστολή.

Quod supplementum credo, quamvis non verbis, tamen argumento versus 51 respondere. Sequitur, ut epistula, cuius mentio fit in v. 52, non sit a + b + c — nam epistula regis sacerdotibus scripta non ad magistratus missa est — sed b + c, i. e. regis epistula ad Hermocratem. Itaque nisi lapidea compendiosa ratione uti voluisse, haec in media parte lapidis exstarent:

1. vs. 32—50.

2. vs. 51 + (36—50)

ergo ut evitaret repetitionem versuum 36—50, post v. 51 adnotavit: ύπετάγη ἡ προκειμένη ἐπιστολή.

¹⁾ cf. formulas, quibus supplices utebantur in papyris Magdolae repertis: δέουσαι... προστάξαι Διοφάνει τῷ στρατηγῷ τράψαι Μενάνδρῳ τῷ ἐπιστάτῃ. cf. pag. 5.

Iam expedit ea, quae inscriptio docuit, paucis comprehendere. Nonnulla instrumenta publica, quae pertinebant ad petitionem sacerdotum, discernere licuit:

1. epistulam petitoriam a sacerdotibus oblatam Cleopatrae eiusque filio = c. Cuius epistulae, quae ipsa conservabatur in tabulario regio, exempla missa sunt

- α) stratego
- β) magistratui minori
- γ) sacerdotibus.

2. epistulam regis ad strategum datam, cui adiecta erat petitio sacerdotum = b + [c]. Quod edictum ipsum conservabatur in tabulario strategi, eiusque apographa missa sunt

- α) sacerdotibus
- β) magistratui minori.

3. responsum regis sacerdotibus missum, cui adiectum erat edictum regium ad strategum = a + [b + c].

4. edictum strategi ad magistratum minorem, cui adiectum erat edictum regis ad strategum = d¹⁾ + [b + c].

Videmus igitur reges Aegyptios, ubi petitionem comprobaverunt, non modo eis, qui epistulam petitoriam scripserant, sed etiam eis magistratibus, ad quos causa pertinebat, rescriptsse. Cuius usus causa, quantum ego existimare possum, aperta et perspicua est: nam cum rex et eis, qui petitione eum adierant, et magistratibus scribit, impedire studet, ne quae particula sui edicti mutetur. Sine dubio persaepe tam magistratum, contra quos nonnumquam petitiones ad regem datae erant, intererat iussum regis non exigere quam eorum, qui regi litteras petitorias scripserunt, mutare sententiam edicti regii. Quod ne fieret, rex duplice via usus et magistratibus et eis, qui petitionem miserant, rescribere solebat.

Similis usus mihi innotuit ex nonnullis epistulis, quas imperator Romanorum supplicibus subditis scripsit. Hadrianus incolis Stratoniceae-Hadrianopolis urbis in Lydia sitae peti-

¹⁾ Vers. 51 significo littera d.

tione probata per litteras nuntiat: ταῦτα ἐπέστειλα καὶ τῷ κρατίστῳ ἀνθυπάτῳ Στερτινίῳ Κουαρ[τίνῳ] καὶ τῷ ἐπιτρόπῳ μου [Πο]μπήῳ Σεού[ήρῳ] (B. C. H. XI, 1887 p. 109 sqq.; Dittenberger, Syll.² n. 387; Lafoscade n. 23). Ergo non solum incolis Stratoniceae scripsit, sed etiam proconsulem de causa, de qua agitur, certioreū fecit per litteras, quae seiunctae et separatae ab epistula supplicibus scripta in Asiam missae sunt. Eademque est causa in ea epistula, quam Hadrianus ad senatum Ephesium scripsit: πέπομφα ὑμῶν τὸ ἀντίγραφον τοῦ ψηφίσματος Κορνηλίῳ Πρείσκῳ τῷ κρατίστῳ ἀνθυπάτῳ, ἵνα.... (Curtius, Hermes IV, 1870 p. 178 = Lafoscade n. 20), et in epistula ab Antonino ad Coronenses scripta: ἐπέστειλα δὲ καὶ Μεστρίῳ Ἀριστωνύμῳ ἀπομετρῆσαι τὰ πλέθρα. (B. C. H. V, 1881 p. 452 sqq. = Lafoscade n. 58). Addo exemplum repetitum ex C. I. L. X, 2, 8038, qua in epistula Vespasianus magistratibus et senatoribus Vanacinariorum scribit: »— de controversia finium, quam habetis cum Marianis pendenti ex iis agris, quos a procuratore meo Publilio Memoriale emistis, ut finiret Claudio Clemens procurator meus, scripsi ei et mensorem misi«. Alia est causa in C. I. L. III, 781: L. Ovinus Tertullus, qui fuit legatus Augustorum Moesiae inferioris imperantibus Severo et Caracalla, mittit Tyranis epistulam de eorum immunitate ad se datam ab imperatoribus Severo et Caracalla. Quamquam ex epistula imperatorum, quam Mommsen doctissime supplevit, appareat Tyranos petitionem de causa sua Romam misisse, tamen imperatores non Tyranis rescribunt, sed legato Augustorum, qui ipse epistulam imperatoriam sibi datam Tyranis mittit. Ex quo intellegitur in imperio Romano non eodem modo, quo in regno Aegyptio, semper et magistratibus et supplicibus subiectis responsum de petitionibus datum esse. Ob eam ipsam causam nescio an negandum sit Romanos usum Aegyptiorum imitatos esse. Quae opinio hac altera ratione firmatur. Reges Aegyptii supplicibus exemplum edicti ad magistratum dati miserunt, imperatores Romani — si quidem supplicibus ipsis responde-

runt — propriam epistulam de causa scripserunt. Quae cum ita sint, tantum abest, ut de imitatione Romanorum cogitare coactus sis, ut conicias ob eandem causam, et reges in Aegypto et Romae imperatores epistulas et supplicibus et magistratibus de petitionibus sibi oblatis rescripsisse, quod hoc modo se impedituros esse speraverunt, ne quid epistulae mutaretur.

PARS II.

DE PRAESCRIPTIIS INSTRUMENTORUM PUBLICORUM ET PRIVATORUM, QUAE EXEUNTE ALTERO A. CHR. N. SAECULO SCRIPTA SUNT.

§ 1.

DE DISCRIMINE QUODAM, QUOD EST INTER PRAESCRIPTA PAPYRORUM GRAECORUM ET DEMOTICORUM.

Ptolemaeo VI Philometore anno 145 a. Chr. mortuo, Ptolemaeus VIII¹⁾), frater eius, rerum potitus Cleopatram II uxorem fratris neque multo post etiam cius filiam Cleopatram III in matrimonium duxit (Strack, Dynastie pag. 198 sqq.). Usque ad mortem Ptolemaei VI Ptolemaeorum consecratorum in praescriptis instrumentorum sive publicorum sive privatorum ultimo loco hi nominati sunt: θεοὶ Ἐπιφανεῖς, θεὸς Εὐπάτωρ, θεοὶ Φιλομήτορες (cf. e. g. papyr. demot. Tor., cuius Peyron mentionem facit I pag. 142; Strack, Ath. Mitt. XX 1895 pag. 343), qua in titulorum serie per nomen »deorum Philometorum« intelligendi sunt Ptolemaeus VI et uxor Cleopatra II. Inde ab anno 145 autem Cleopatra II una cum altero marito Ptolemaeo VIII in coelum Ptolemaeorum recepta est, quibus accessit tertia paucis annis post Cleopatra III, unde rex et uxores commune nomen »τῶν θεῶν Εὑεργετῶν« acceperunt. cf. C. I. G. III, 4895 = Strack 103 a = Dittenb. inscr. orient. n. 142 βασιλεὺς Πτολεμαῖος καὶ βασί-

¹⁾ Ptolemaeum, fratrem Ptolemaei VI, quem Niese (Geschichte der griech. und makedon. Staaten III, 266 adn. 4) inter reges Aegypti septimum numerat, ex ea ratione, quam Strack ceterique docti viri nunc adhibent, significo Ptolemaeum VIII Beneficum II.

λισσα Κλεοπάτρα ἡ ἀδελφὴ καὶ βασίλισσα Κλεοπάτρα ἡ τυνή,
θεοὶ Εὑεργέται, Ἀφροδίτη.

Quodsi tunc temporis Cleopatra II cum Ptolemaeo VIII matrimonio iuncta erat, Philometor, prior maritus, uxore privatus erat, ita ut in praescriptis post annum 145 a. Chr. n. exspectemus numerum singularem Φιλομήτορος pro numero plurali, qui antea in usu erat. Neque exspectatio nos frustratur; nam in omnibus fere papyris nominatur unicus Philometor neque Philometores (cf. exempla a Strackio Ath. Mitt. XX pag. 343 sqq. collata, quibus nonnulla addenda sunt, quae infra enumerabo). Duae tantum exceptiones adhuc mihi innotuerunt:

1. papyr. Berol. demot. Nr. 3098 (Spiegelberg¹⁾ pag. 11) scriptus anno 137/36 (non anno 147, ut ex errato typographico legitur in editione Berolinensi).
2. papyr. Tebt. I 6, 18 scriptus anno 140/39, ubi editores rectissime adnotaverunt: ‘the plural is incorrect, since Cleopatra II was included in the θεοὶ Εὑεργέται’.

Quorum errorum causa haec mihi esse videtur. Scribae papyrorum usque ad annum 145 semper numero plurali (Φιλομήτόρων) utebantur. Qui si vel neglegebant vel ignorabant post mortem Philometoris in indice Ptolemaeorum consecratorum eius uxorem cum altero marito iunctam esse, perfacile fieri potuit, ut numerum pluralem conservarent. Eiusmodi errores scribarum haud ita raro deprehenduntur; quorum, cum postea saepius mentio facienda sit, iam hic nonnulla exempla proferam.

Atque duos imprimis errores in praescriptis papyrorum obvios discernendos esse censeo:

a) errores qui sola socordia scribarum orti sunt: e. g. B. G. U. 996, 4 (anno 107/6: καὶ θεῶν Ἐπιφανῶν καὶ θεοῦ Εύπάτορος καὶ θεοῦ Φιλομήτορος νέου καὶ θεοῦ Εὑεργέτου. Quis est

¹⁾ Demotische Papyrus aus dem königlichen Museum zu Berlin; herausgegeben von der Generalverwaltung mit erläuterndem Texte von W. Spiegelberg, Leipzig und Berlin 1902.

ό Φιλομήτωρ νέος? cur omissus est ὁ Φιλοπάτωρ νέος? Non dubito, quin supplendum sit: καὶ θεοῦ Φιλομήτορος [καὶ θεοῦ Φιλοπάτορος] νέου καὶ θεοῦ Εὑεργέτου (cf. e. g. Grenf. and Hunt I, 25; ibid. II, 20; B. G. U. 994; ibid. 995; papyr. Argent. Graec. 56; 57; 59; 62 etc.)¹⁾. Eodem modo in papyro Cas-

¹⁾ Cum papyrorum Graecorum Argentinensium, qui nondum publici iuris facti sunt, praescripta inquirentibus nobis in seriem Ptolemaeorum consecratorum multum prosint, ea hoc loco edenda esse censeo, simul adnotans me praeter papyros ipsos etiam Keillii apographis usum esse:

pap. Argent. 56: βασιλευόντων βασιλίσσης καὶ βασιλέως Πτολεμαίου θεῶν Φιλομητόρων Σωτήρων | ἔτους δ ἐφ' ἵερείως βασιλέως Πτολεμαίου θεοῦ Φιλομήτορος Σωτῆρος Ἀλεξάνδρου | καὶ θεῶν Σωτήρων καὶ θεῶν Ἀδελφῶν καὶ θεῶν Εὑεργετῶν καὶ θεῶν Φιλοπατόρων | καὶ θεῶν Ἐπιφανῶν καὶ θεοῦ Εύπατορος καὶ θεοῦ Φιλομήτορος καὶ θεοῦ Φιλοπάτορος νέου καὶ θεοῦ Εὑεργέτου καὶ θεῶν Φιλομητόρων Σωτήρων, ἱεροῦ πώλου | Ἰσιδος μεγάλης μητρὸς θεῶν, ἀθλοφόρου Βερενίκης Εὑεργετίδος, κανηφόρου Ἀρσινόης Φιλαδέλφου, ἱερείας Ἀρσινόης Φιλοπάτορος τῶν ὄντων ἐν | Ἀλεξανδρείᾳ, ἐν δὲ Πτολεμαιΐδι τῆς Θηβαΐδος ἐφ' ἵερείων καὶ ἱερισσῶν καὶ | κανηφόρου τῶν ὄντων καὶ οὐσῶν ἐν Πτολεμαιΐδι τῆς Θηβαΐδος <μηνὸς> μηνὸς | μεχεῖρ $\bar{\epsilon}$

pap. Argent. 57: βασιλευόντων βασιλίσσης καὶ βασιλέως Πτολεμαίου θεῶν Φιλομητόρων Σωτήρ[ων] | ἔτουσ ζ ἐφ' ἵερείως βασιλέως Πτολεμαίου θεοῦ Φιλομήτορος Σωτῆρος Ἀλεξάνδρου καὶ [θεῶν] | Σωτήρων καὶ θεῶν Ἀδελφῶν καὶ [θεῶν Εὑεργετῶν καὶ θεῶν Φιλοπατόρων καὶ θεῶν Ἐπιφ[ανῶν]] | καὶ θεοῦ Εύπατορος καὶ θεοῦ Φιλομήτορος καὶ θεοῦ Φιλοπάτορος νέου καὶ θεοῦ Εὑεργέτ[ου] | καὶ θεῶν Φιλομητόρων Σωτήρων, ἱεροῦ πώλου Ἰσιδος μεγάλης μητρὸς θε[ῶν] | ἀθλοφόρου Βερενίκης Εὑεργετίδος, κανηφόρου Ἀρσινόης Φιλαδέλφου, ἱερείας Ἀρσινόη[ς] | Φιλοπάτορος τῶν ὄντων ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, | ἐν δὲ Πτολεμαιΐδι τῆς Θηβαΐδος ἐφ' ἵερείων καὶ ἱερισσῶν καὶ κανηφόρου τῶν ὄντων | καὶ οὐσῶν μηνὸς μεσορὴ $\tau\acute{e}$.

Pap. Argent. 62: Βασιλευόντων βασιλίσσης καὶ βασιλέως Πτολεμαίου θεῶν Φιλομητόρων Σωτήρων | ἔτους γ ἐφ' ἵερείως βασιλέως Πτολεμαίου θεοῦ Φιλομήτορος Σωτῆρος Ἀλεξάνδρου καὶ θεῶν | Σωτήρων καὶ θεῶν Ἀδελφῶν καὶ θεῶν Εὑεργετῶν καὶ θεῶν Φιλοπατόρων καὶ θεῶν Ἐπιφ[ανῶν] | φανῶν καὶ θεοῦ Εύπατορος καὶ θεοῦ Φιλομήτορος καὶ θεοῦ Φιλοπάτορος νέου καὶ θεοῦ Εὑεργέτ[ου] | καὶ θεῶν Φιλομητόρων Σωτήρων, ἱεροῦ πώλου Ἰσιδος μεγάλης μητρὸς θεῶν, ἀθλοφόρου Βερενίκης Εὑεργετίδος, κανηφόρου Ἀρσινόης Φιλαδέλφου, ἱερείας Ἀρσινόης Φιλοπάτορος | τῶν ὄντων ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, | ἐν δὲ Πτολεμαιΐδι τῆς Θηβαΐδος ἐφ' ἵερείων καὶ ἱερισσῶν καὶ κανηφόρου τῶν ὄντων | καὶ οὐσῶν ἐν Πτολεμαιΐδι μηνὸς μεσορὴ $\bar{\eta}$.

tiano Paris. 5 (anno 114/3) inserendum est: καὶ θεοῦ Φιλομήτορος [καὶ θεοῦ Φιλοπάτορος νέου] καὶ θεοῦ Εὐεργέτου (vs. 2). Similiter errore scribae corruptus est papyrus demoticus Argentinensis 9 (Spiegelberg pag. 26)¹⁾ scriptus anno 105 04, qui enumerat: »der glänzenden Götter, des vaterliebenden Gottes, [des Gottes] dessen Vater [edel ist]«; at eiusdem sylluges papyri 7 (Spiegelberg pag. 22); 6 (ibid. pag. 25); 43 (ibid. p. 27); 44 (ibid. pag. 30); 8 (ibid. pag. 32) docent emendandum esse »der glänzenden Götter, [des mutterliebenden] Gottes, des Gottes, dessen Vater edel ist«. Quin etiam viri docti, qui nostra aetate papyros publici iuris faciunt, non insontes eiusmodi errorum se praebuerunt: Revillout in Rev. égyptol. III, pag. 25 ita edidit papyrum demoticum Vaticanum, ut omnibus nominibus plane geminus esset papyri Neo-Eboracensis (ibid. pag. 26), nisi quod in illo deerant et ierōs πῶλος "Ισιδος μεγάλης μητρὸς θεῶν et sacerdos Arsinoae Philopatoris. At nuperrime Spiegelberg papyrus Vaticanum denuo descripsit (Recueil de travaux relatifs à la philologie et à l'archéologie égyptiennes et assyriennes 1903 p. 13): reperiuntur eadem verba, quibus antea a Revilloutio omissis papyrus Vaticanus differebat a papyro Neo-Eboracensi²⁾.

Et hi quidem errores suam sane excusationem habent; etenim si quis reputaverit, quam alte nomina Ptolemaeorum

Pap. Argent. 59: Βασιλεύοντων Κλεοπάτρας καὶ Πτολεμαίου θεῶν Φιλομήτόρων Σωτήρων ἔτους τῷ ἐφ' ιερέως βασιλέως Πτολεμαίου θεοῦ | Φιλομήτορος Σωτῆρος Ἀλεξάνδρου καὶ θεῶν Σωτήρων καὶ θεῶν Αδελφῶν καὶ θεῶν Εὐεργετῶν καὶ θεῶν Φιλοπατόρων καὶ θεῶν | Ἐπιφανῶν καὶ θεοῦ Εὐπάτορος καὶ θεοῦ Φιλομήτορος καὶ θεοῦ νέου Φιλοπάτορος καὶ θεοῦ Εὐεργέτου καὶ θεῶν Φιλομήτόρων Σωτήρων | ιεροῦ πώλου "Ισιδος μεγάλης μητρὸς θεῶν, ἀθλοφόρου Βερενίκης Εὐεργετίδος, κανή-
5 φόρου Ἀρσινόης Φιλαδέλφου, ιερείας Ἀρσινόης | Φιλοπάτορος τῶν οὐσῶν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, ἐν δὲ Πτολεμαΐδι τῆς Θηβαΐδος ἐφ' ιερέων καὶ ιερειῶν καὶ κανηφόρων τῶν δύντων | καὶ οὐσῶν μηνὸς χοιάχ ταῦ.

Restat, ut gratias agam Eutingio, moderatori bibliothecae Argentinensis, qui mihi permisit papyros describere et publici iuris facere.

¹⁾ Die demotischen Papyrus der Straßburger Bibliothek, herausgegeben und übersetzt von W. Spiegelberg. Straßburg 1902.

²⁾ Papyrus scriptus est anno 109|8.

animis scribarum inhaesisse oporteat, potius id mirabitur, quod non saepius haec errata deprehendere nobis licet, quam récusabit, ne ea emendemus¹⁾.

b) Maioris momenti alterum genus mendorum esse videtur, quorum unum exemplum modo cognovimus, ubi scriba formulam quasi obsoletam conditione rerum immutata servavit. Cui exemplo hoc alterum addo: Inde ab anno 151 a. Chr. usque ad mortem Ptolemaei VI series regum consecratorum in his finiebatur: θεοὶ Ἐπιφανεῖς (= Ptolemaeus V cum uxore) — θεὸς Εὐπάτωρ (= Ptolemaeus VII) — θεοὶ Φιλομήτορες (= Ptolemaeus VI cum uxore)²⁾.

Qui ordo nominum etiam per aliquos annos post mortem Philometoris (145) conservatus est ut in papyro demot. Berol. 3090 (nouv. chrest. démot. pag. 32 sqq. = Spiegelberg pag. 12) scripto anno 141/40, et in papyro Tebt. I, 6, vs. 19 scripto 140/39, quem editores recte suppleverunt. At iam anno 142/41 ordo inversus deprehenditur in papyro demotico Berol. 3113 (nouv. chrest. dém. pag. 65 sqq. = Spiegelberg pag. 11): priore loco nominatur Φιλομήτωρ, secundo Εὐπάτωρ, quam seriem post annum 139 in omnibus papyris conservatam esse exemplis probatur:

1. Grenfell and Hunt II, 15 scriptus 139/38³⁾.
2. Papyr. demot. Berol. 3098 (ed. Spiegelberg p. 11) scriptus anno 137/36.
3. Papyr. demot. Berol. 3080 (ed. Spiegelberg p. 13 = nouv. chrest. pag. 157) scriptus 134/33.

¹⁾ Eodem modo sive culpa lapicidae sive errore Pocockii in altero indice Seleucidarum (C. I. Gr. 4458) Σέλευκος Καλλίνικος post Ἀντίοχον θεόν omissus est (cf. Dittenberger, inscript. orient. I, 245 adn. 19).

²⁾ Cf. Ath. Mitt. XX pag. 343 adn. 5; papyr. dem. Argent. p. 21; Grenfell and Hunt I, 12. Papyrus demoticus scriptus anno 152, in quo Eupatorem commemorari Griffith (P. Tebt. I, 551) testatur, nondum publici juris factus est.

³⁾ Quamquam editores adnotant: »Eupator is... misplaced in the list of Ptolemies, being confused with Philopator Neos«, tamen nostra dissertatione probatur, hunc ordinem nominum respondere usui eius aetatis, qua papyrus scriptus est. Philopator Neos anno 139/38 in caelum Ptolemaeorum nondum receptus erat.

4. Revue Egypt. I, 130 adn. 1 scriptus 128/27.
5. B. G. U. 993 scriptus 128/27.
6. Chrest. démot. pag. 358 scriptus 127/26.
7. Nouv. chrest. démot. pag. 103 scriptus 127/26.
8. Chrest. démot. pag. 303 scriptus 125/24.
9. Papyr. demot. Berol. 3099 (ed. Spiegelberg p. 12 = chrest. démot. p. 312) scriptus 125/24.
10. Nouv. chrest. démot. pag. 87 scriptus 122/21.
11. Nouv. chrest. démot. pag. 148 scriptus 120/19.
12. Papyr. Berol. demot. 3101 (ed. Spiegelberg pag. 13 = nouv. chrest. p. 59) scriptus 119/18.
13. Papyr. Berol. demot. 3102 (ed. Spiegelberg pag. 14 = nouv. chrest. p. 148) scriptus 119/18.

Occurit unicus papyrus demoticus a Révilloutio in Rev. Egypt. I, 91 publici iuris factus, qui anno 131 scriptus exhibet ordinem Εύπάτωρ — Φιλομήτωρ. Primo obtutu etiam hic conieceris scribam papyri ordinem antea usitatum conservavisse, quamquam formulis litterarum publicarum abolitus erat. Sed hic papyrus proprium occupat locum, qua de re infra disputandum erit. Utique hoc quidem exemplis nostris probatum est, magistratus Aegyptios septimo et octavo decennio II. a. Chr. saeculi usque ad mortem Ptolemaei VIII (i. e. ad annum 116) semper ordine: »Philometor-Eupator« usos esse.

Quod si cognitum habueris, inscriptionem Graecam Philis in praeclaro illo obelisco incisam alio tempori tribues, atque adhuc factum est. Wilcken (Hermes XXII 1887 pag. 15 sqq.) demonstravit obeliscum erectum esse inter annos 145 et 141 eodemque tempore incisam esse inscriptionem hieroglyphicam¹), quamquam inscriptio Graeca, quae et Cleopatram II et Cleopatram III uxores Ptolemaei dicit, aut inter annos 141 et 132²) aut inter 126 et 117 incisa

¹⁾ Non anno 141, sed iam anno 143 a. Chr. Ptolemaeum VIII Cleopatram III in matrimonium duxisse Strack (Dynastie pag. 199) suspicatus est.

²⁾ Opinio, quam Fougères (B. C. H. XI pag. 250 sqq.) protulit nisi intra annorum 127—117 spatium Euergetam cum Cleopatra II sorore et Cleopatra III

est (Wilcken I. s. 1. pag. 16). Cum autem in papyro Parisino 6, qui scriptus est anno 127/26, mentio fiat eiusdem Lochi τοῦ συγγενοῦς, qui in Graeca inscriptione Philensi nominatur, Letronne (*Notices et extraits des manuscrits XVIII pars II* pag. 168) et Wilcken praetulerunt posteriorem diem, id quod fieri non posse ex eis, quae disputavi, facile demonstratur. Nam in prima epistularum trium Ptolemaei, quibus inscriptio Graeca completur, series regum hoc modo finitur: θεοὶ Ἐπιφανεῖς — θεὸς Εὐπάτωρ — θεὸς Φιλομήτωρ — θεοὶ Εὐεργέται; atqui ordinem Εὐπάτωρ-Φιλομήτωρ octavo decennio II. saeculi non iam inveniri supra vidimus; itaque epistula regis non intra annorum 126—117 spatium scripta esse potest — neque enim quisquam nisi coactus de errore lapidiae cogitabit¹⁾ —, sed exeunte sexto vel ineunte septimo decennio, et quoniam usque ad a. 139 ordo Εὐπάτωρ-Φιλομήτωρ exemplis probari potest, inter annos 145 et 139 fere epistula regis scripta esse videtur, vel ut accuratius tempora circumscribamus, inter annos 143 et 139; neque enim anno 143 superiorem eam habere licet, ut Wilcken et Strack demonstraverunt (cf. pag. 36¹⁾). Igitur non multo post inscriptionem hieroglyphicam appareat incisam esse epistulam Graecam, id quod etiam per se verisimile est. Tamen concedendum est de eodem Locho in inscriptione Philensi et in papyro Parisino 6 agi.

Eadem fere res est in supplementis, quae Grenfell et Hunt (Amherst pap. II, 44) excogitaverunt, cum in vs. 3 et 20 scripserunt θεοῦ Εὐπάτορος καὶ θεοῦ Φιλομήτορος; quamquam praferendum esse censeo καὶ θεοῦ Φιλομήτορος καὶ θεοῦ Εὐπάτορος, tamen certa profiteri nequeo, cum papyrus iam anno 138/37 scriptus sit.

ejus filia non regnavisse (cf. Dittenberger *inscript. orient.* I, 138²⁾), infringitur Tebt. P. I, 6 vs. 12 sqq. scripto anno 140/39, in quo eodem modo atque in inscriptione Philensi βασίλισσα Κλεοπάτρα ἡ ἀδελφὴ καὶ βασίλισσα [Κλεοπάτρα ἡ γυνὴ nominantur.

¹⁾ Ita quidem Dittenberger, *inscript. orient.* 137 n. 3, cuius opinio nostra dissertatione infringitur.

Morte Ptolemaei VIII Euergetae factum est, ut inde ab anno 116 ordo nominum denuo mutaretur. Ut in omnibus papyris, qui inde ab anno 140 usque ad annum 116 scripti sunt, deprehenditur ordo Φιλομήτωρ-Εύπατωρ, ita ab anno 116 invenimus antiquum illum ordinem, qui usque ad annum 140 valuerat: Εύπατωρ-Φιλομήτωρ. Iam inscriptio Syenitis, de qua supra (pag. 1 sqq.) fusius disputavimus, hunc ordinem nominum exhibet eundemque scribae omnium papyrorum posterioris aetatis servant, dico: Εύπατωρ-Φιλομήτωρ.

1. Grenfell et Hunt I, 25 scriptus anno 115/114.
2. Papyr. Argent. Graec. Nr. 59 scriptus anno 115/14.
3. Papyr. Argent. Graec. Nr. 62 scriptus anno 115/14.
4. Grenfell et Hunt II, 20 scriptus anno 114/13.
5. Papyr. Argent. Graec. Nr. 56 scriptus anno 114/13.
6. Papyr. Parisinus Nr. 5 scriptus anno 114/13.
7. B. G. U. 994 scriptus anno 113.
8. Papyr. Argent. Graec. Nr. 57 scriptus anno 112/11.
9. Grenfell et Hunt I, 27 scriptus anno 110/09.
10. B. G. U. 995 scriptus anno 110/09.
11. B. G. U. 996 scriptus anno 107/06.

Quibus exemplis, quae exstant in papyris, addenda est inscriptio a Strackio (Archiv f. Papyrusforschung II, 551 n. 33) publici iuris facta, quae incisa est anno 112. Eundem ordinem nominum exhibent papyri demotici huius aetatis:

1. Papyr. Berol. demot. 3103 (ed. Spiegelberg pag. 15 = nouv. chrest. pag. 121) scriptus anno 114/13.
2. Chrest. démot. pag. 401 scriptus anno 112/11.
3. Papyrus Vatic. = Neo-Eboracensis (Spiegelberg, Recueil de Travaux relatifs à la Philologie et à l'Archéologie égyptiennes et assyriennes XXV p. 13 = Revue égypt. III pag. 26) scriptus anno 109/8.
4. Papyr. Berol. 3104 (ed. Spiegelberg pag. 16) scriptus anno 107/06.
5. Papyr. Berol. 3105 (ed. Spiegelberg pag. 15 = nouv. chrest. pag. 20) scriptus anno 104/03.
6. Papyr. Berol.? (nouv. chrest. pag. 20) scriptus anno 104/03.

7. Chrest. démot. pag. 110 scriptus anno 103/02.
8. Papyr. Berol. 3106 (ed. Spiegelberg pag. 16) scriptus anno 99/98.

Soli papyri demotici Argentinenses semper exhibent formulam Φιλομήτωρ-Εύπάτωρ, quae in ceteris papyris post annum 116 scriptis cum graecis tum demoticis non iam invenitur. At cum omnes papyri demotici Argentinenses in uno vico Pathyritidis scripti sint, causa exceptionis patet: nimirum scribae huius vici veterem formulam, quamquam abolita erat, conservabant. Haec exempla, quorum numerum infra augebimus, sufficient ad demonstrandum nonnumquam formulas anterioris aetatis a scribis vel inscritia vel socordia ad posteriora tempora propagata esse.

Post mortem Ptolemaei VI Ptolemaeus VIII Cleopatram II, sororem germanam, eiusque filiam Cleopatram III in matrimonium duxit: regi et uxoribus commune cognomen τῶν Εὐεργετῶν datum est (cf. pag. 31). Quinquagesimo quarto anno regni Ptolemaeus VIII mortuus est et Cleopatra III, postquam fortasse per octo fere menses sive sola sive cum matre (cf. adn. 1) regnavit (Strack, Dynastie pag. 50 sqq.), cum Ptolemaeo X regnum partita est. Paulo post Cleopatra II e vita decessit. Cleopatra III et filius communi nomine τῶν θεῶν Φιλομήτωρων utuntur. Quaeritur quo sub nomine Cleopatra II mortua¹⁾ culta sit.

a) Cum priore marito (i. e. cum Ptolemaeo VI) denuo jungi poterat, id quod initio quidem factum esse videtur; nam inscriptio Syenitis nominat τοὺς θεοὺς Ἐπιφανεῖς καὶ θεὸν Εύπατόρα καὶ θεοὺς Φιλομήτορας (Strack, Ath. Mitt. XX, 346). Sed unicum hoc est exemplum.

¹⁾ De anno, quo Cleopatra II diem supremum obiit, docti viri inter se dissident. Quamquam Grenfell et Hunt (Tebt. Pap. I, pag. 32, 4) ex praescripto papyri inediti collegerunt Cleopatram II superstitem vixisse Ptolemaeo VIII, tamen Strack (Archiv f. Papyrusforschung II pag. 552) dubitat, an errore scribae bis Cleopatra regina nominetur. Utram sententiam preeferas, nihil ad rem pertinet; nam Cleopatra II certe mortua est ante mensem Φαρμοῦθι anni 116 a. Chr., quo inscriptio Syenitis incisa est, quae prima post mortem Ptolemaei VIII indicem Ptolemaeorum consecratorum exhibet.

b) Cum altero marito, Ptolemaeo VIII, iungi poterat, id quod ante a. 116, quo Ptolemaeus VIII obiit, in usu erat. Quod si fiebat, seriem Ptolemaeorum consecratorum hoc modo scribas oportebat finire: θεός Εύπατωρ — θεός Φιλομήτωρ — θεός Φιλοπάτωρ νέος — θεοὶ Εὔεργέται — θεοὶ Φιλομήτορες Σωτῆρες, id quod factum est; quae formula in omnibus papyris demoticis invenitur:

1. Papyr. dem. Berol. 3103 (ed. Spiegelberg pag. 15 = nouv. chrest. pag. 121) scriptus anno 114/13.
2. Chrest. démot. pag. 401 scriptus anno 112/11.
3. Papyr. dem. Argent. 7 (ed. Spiegelberg p. 22) scriptus anno 112/11¹⁾.
4. Papyr. demot. Argent. 6 (ed. Spiegelberg pag. 25) scriptus anno 107/06.
5. Papyr. Berol. demot. 3104 (ed. Spiegelberg pag. 16) scriptus anno 107/06.
6. Papyr. dem. Argent. 9 (ed. Spiegelberg pag. 26) scriptus anno 105/04.
7. Papyr. dem. Berol. 3105 (ed. Spiegelberg p. 15 = nouv. chrest. pag. 20) scriptus anno 104/3.
8. Nouv. chrest. pag. 20 scriptus anno 104/03.
9. Chrest. démot. pag. 110 scriptus anno 103/02.
10. Papyr. demot. Argent. 43 (ed. Spiegelberg pag. 27) scriptus anno 100/99.
11. Papyr. dem. Berol. 3106 (ed Spiegelberg pag. 16) scriptus anno 99/98.
12. Papyr. dem. Argent. 44 (ed. Spiegelberg pag. 30) scriptus anno 95/94²⁾.
13. Papyr. dem. Argent. 8 (ed. Spiegelberg pag. 32) scriptus anno 88/87²⁾.

Atque re vera per nomen τῶν θεῶν Εὔεργετῶν intelligi-

¹⁾ Quamquam papyri demotici Argentinenses ordinem Φιλομήτωρ-Εύπατωρ exhibit cf. p. 39, tamen hic, ubi de numero plurali τῶν θεῶν Εὔεργετῶν disputamus, cum ceteris papyris etiam Argentinenses enumero.

²⁾ In fine seriei οἱ θεοὶ Φιλομήτορες Σωτῆρες, qui iam initio commemorati sunt, omisi sunt (cf. pag. 44 adn. 1).

gendos esse Cleopatram II et Ptolemaeum VIII optime demonstrat papyrus Vaticanus = Neo-Eboracensis (cf. pag. 34) scriptus anno 109/08, in quo enumerantur »deus beneficus et dea philometor et dei philometores servatores«. Quamquam in ceteris papyris demoticis dei benefici commemorantur, in hoc vero discernuntur »deus beneficus« et »dea philometor«. Sequitur sub nomine deorum beneficorum esse intelligendos »deum beneficum« (Ptolemaeum VIII) et »deam philometorem« (Cleopatram II) iunctos¹⁾.

c) Apparet igitur in papyris demoticis etiam post annum 116 a. Chr. n. Cleopatram II cum Ptolemaeo VIII iunctam esse, sive uno nomine utebantur (dei benefici), ut in plerisque papyris, sive duobus (deus beneficus et dea philometor), ut in papyro Vaticano (Spiegelberg, Recueil XXV p. 13). At papyri Graeci semper exhibent numerum singularem (θεοῦ Εὑεργέτου) neque umquam praeter Ptolemaeum VIII Cleopatra II in indice Ptolemaeorum consecratorum nominatur:

1. Grenfell et Hunt I, 25 scriptus anno 115/14.

¹⁾ Proprium locum occupat papyrus demot. Berol. 3103 (ed. Spiegelberg pag. 15) scriptus anno 114/13, cuius in praescripto hoc modo Ptolemaeo enumerantur: »..... dei benefici, deus philometor servator«. Spiegelberg recte adnotavit hoc loco ferri numerum singularem »dei philometoris servatoris« pro numero plurali. Sed cum idem occurat in initio instrumenti, ubi verbis: »anno quarto 30. mensis Thot reginae Cleopatrae et regis Ptolemaei, dei philometoris servatoris« demonstratur ne hic quidem Cleopatram III cum filio iunctam esse, puto scribam consilio adhibuisse numerum singularem »dei philometoris servatoris«. Singularis huius formulae haec videtur causa esse. Usque ad annum 116 semper Cleopatra II, Cleopatra III, Ptolemaeus VIII iuncti erant et communis nomine τῶν θεῶν Εὑεργετῶν utebantur. Si igitur scriba papyri ignorabat vel neglegebat tunc Cleopatram III cum filio Ptolemaeo X iunctam esse, necessario numerum singularem »dei philometoris servatoris« adhibuit. Igitur de eodem errore scribæ agitur, de quo supra disputavimus. Ut scribæ papyri demot. Berol. 3098 et Tebt. P. I. 6, qui ignorabant Cleopatram II post mortem Ptolemaei VI, prioris mariti, in indice Ptolemaeorum consecratorum cum altero marito Ptolemaeo VIII iunctam esse, necessario conservabant numerum plurale »τῶν θεῶν Φιλομήτόρων«, ita scriba huius papyri ignorabat Cleopatram III post mortem Ptolemaei VIII a ceteris deis beneficiis separatam esse: necessario scripsit numerum singularem τοῦ θεοῦ Φιλομήτορος Σωτῆρος.

2. Papyr. Argent. Graec. 59 scriptus anno 115/14.
3. Papyr. Argent. Graec. 62 scriptus anno 115/14.
4. Grenfell et Hunt II 20 scriptus anno 114/13.
5. Papyr. Argent. Graecus 56 scriptus anno 114/13.
6. Papyr. Parisinus 5 scriptus anno 114/13.
7. B. G. U. 994 scriptus anno 113.
8. Papyr. Argent. Graec. 57 scriptus anno 112/11.
9. Grenfell et Hunt I, 27 scriptus anno 110/09.
10. B. G. U. 995 scriptus anno 109.
11. B. G. U. 996 scriptus anno 107/06.

Quae cum ita sint, Cleopatra II in papyris Graecis omissa esse videtur: attamen in eisdem papyris Graecis semper mentio fit proprii sacerdotii ἱεροῦ πώλου Ἰσιδος μεγάλης μητρὸς θεῶν, quam Ἰσίδα nescio an primus de Wilamowitz (Nachrichten d. Götting. Gesell. 1894 pag. 28 adn. 1) recte statuerit fuisse Cleopatram II deificatam. Qua re cognita forte coniecerit quis aut in papyris demoticis proprium sacerdotium Cleopatrae omissum esse, quia, cum numerum pluralem »deorum benicorum« exhibeant, Cleopatra iam altero loco nominatur, aut in graece scriptis papyris numerum singularem propterea inveniri, quia Cleopatra II proprio sacerdotio significatur. Contra hanc conjecturam in promptu est movere saepe reginam Aegypti proprio sacerdotio usam esse, licet alio loco cum marito iuncta commemoretur: e. g. ἀθλοφόρος Βερενίκης Εὐεργετίδος nominatur praeter sacerdotem θεῶν Εὐεργετῶν, κανηφόρος Ἀρσινόης Φιλαδέλφου praeter sacerdotem θεῶν Ἄδελφῶν etc.

Accedit, quod ἱερὸς πώλος Ἰσιδος μεγάλης μητρὸς θεῶν, quamquam raro invenitur in papyris demoticis, tamen tribus exemplis demoticis probari potest, quae collegit Spiegelberg (Z. ÄG. Spr. 1899 pag. 38):

1. Papyr. Lugd. CLXXXV scriptus anno 130.
2. Papyr. Boulaq. scriptus anno 112/11.
3. Pap. Vatic. = Neo-Eborac. scriptus anno 109/08.

Quorum primum exemplum, quod iam anno 130 scriptum sit, hoc loco ad nos non pertinet. In papyro Vatican.

autem et papyris Boulaq. praeter ierōn πῶλον Ἰσιδός μεγάλης μητρὸς θεῶν etiam tria propria sacerdotia Cleopatrae III commemorantur: 1. quae portat coronam Cleopatrae, 2. quae portat ignem Cleopatrae, 3. sacerdos Cleopatrae. Quae sacerdotes Cleopatrae III in papyris Boulaq. inter sacerdotes ceterarum reginarum sic intercalantur, ut hic ordo oriatur:

ἱερὸς πῶλος Ἰσιδός (= Cleopatrae II)

quae portat coronam Cleopatrae III.

ἀθλοφόρος Βερενίκης

quae portat ignem Cleopatrae III

κανηφόρος Ἀρσινόης Φιλαδέλφου

sacerdos Cleopatrae III

sacerdos Ἀρσινόης Φιλοπάτορος.

Quamquam ipse hic ordo sacerdotum in papyro Vaticano mutatus est, tamen nomina eadem inveniuntur atque in papyr. Boulaq. Igitur in duobus illis papyris demoticis, qui soli exhibent ierōn πῶλον Ἰσιδός μεγάλης μητρὸς θεῶν, praeterea tria sacerdotia Cleopatrae deprehenduntur, quae papyris Graecis ignota sunt: at maior pars papyrorum demoticorum ne ierōn πῶλον Ἰσιδός quidem nominat. Itaque ut in papyris Graecis semper eodemque loco exstat proprium sacerdotium Cleopatrae II, ita in demoticis raro invenitur et semper coniunctum cum tribus sacerdotiis Cleopatrae III, ergo ut ierὸς πῶλος Ἰσιδός μεγάλης μητρὸς θεῶν in praescriptis papyrorum Graecorum fuit pars necessaria, quae numquam omitti potuit, ita in papyris demoticis ex libidine vel addi vel omitti potuit.

Quae res separari non potest ab altera, quam supra statuimus post mortem Ptolemaei VIII, quamquam in papyris demoticis conservabatur numerus pluralis deorum Beneficorum, Graecos usos esse singulari τοῦ θεοῦ Εὑεργέτου. Nunc iam puto omnia perspicua esse: In papyris Graecis discernuntur iereὺς Πτολεμαίου Εὑεργέτου et ierὸς πῶλος Ἰσιδός μεγάλης μητρὸς θεῶν (i. e. Cleopatrae II), in papyris demoticis etiam post annum 116 a. Chr. uxori et marito unicus sacerdos (scilicet deorum

beneficorum) tribuitur, ut ante mortem Ptolemaei VIII et in papyris Graecis et in papyris demoticis usus erat¹⁾.

Priusquam quaestionem moveo, quibus ex causis hae differentiae ortae sint, commemororo eius modi discrepan-

¹⁾ Non inutile videtur inquirere, quo modo in inscriptione edita a Strackio (*Archiv für Papyrusforschung II*, 1903 pag. 551 n. 33), cuius praeter exemplum Graece scriptum etiam demoticum et hieroglyphicum exstat, praescriptum instrumentorum demoticorum coniunctum sit cum eo praescripto, quod a Graecis adhibebatur. Exempli Graeci, quod solum adhuc publici iuris factum est, haec conservata sunt: βασιλευόντων Κλεοπάτρας καὶ Πτολεμαίου θεῶν] Φιλομήτορων Σωτῆρων ἔτους ἑκτου [φ]αῶ[φι...] ἐπὶ ιερέως Ἀρτεμιδ[άρῳ] τοῦ Σωτίωνος Ἀλ[εξάνδρου] καὶ θεῶν Σωτῆρων καὶ θεῶν Ἀδελφῶν καὶ θεῶν Εὐεργετῶν καὶ θεῶν Φιλοπάτορων καὶ θεῶν Ἐπιφανῶν καὶ θεῶν Εύπατορος καὶ θεοῦ Φιλομήτορος καὶ θεοῦ νέου [Φιλοπάτορος] καὶ [θεοῦ Εὐεργέτου καὶ θεᾶς Εὐεργετίδος τῆς] καὶ [Φιλομήτορος Σωτείρας, ιεροῦ πώλου Ἰσιδο]ς [θεᾶς] μεγάλης μητρὸς θεῶν τῆς δεῖνα τῆς δεῖνος, &c. q. s.

Quamquam Strack se ignorare fatetur, utrum Cleopatra II an Cleopatra III intelligenda sit per θεὰν Εὐεργετίδα τὴν καὶ Φιλομήτορα Σωτείραν, tamen mea quidem sententia dubitationis locus non relinquitur. Persaepe factum est in praescriptis papyrorum demoticorum, ut ei Ptolemaei, quibus regnantibus instrumentum scriptum est, in indice Ptolemaeorum consecratorum omissi sint (e. g. papyr. demot. Argent. 44 apud Spiegelberg p. 30; papyr. demot. Argent. 8 ibid. p. 32; cf. pag. 40 adn. I), ut facile intellegas Graecam nostram inscriptionem plane respondere papyro demotico Vaticano, quem Spiegelberg publici iuris fecit (*Recueil de Travaux relatifs à la Philologie et à l'Archéologie égyptiennes et assyriennes XXV*, 1903 p. 13), nisi quod in papyro demotico Ptolemaei, qui tum regnabant, in indice Ptolemaeorum consecratorum denuo commemorantur, in inscriptione Graeca omissi sunt. Ergo post »deum Beneficum« non Cleopatra III, sed Cleopatra II commemoratur, quae hic eodem modo atque in iure iurando Thebano (Wilcken, *Actenstücke*; Berl. Akad. Ber. 1886 p. 20) cognomine τῆς Φιλομήτορος Σωτείρας significatur. Nisi in nostra inscriptione nullius in praescripto instrumenti Graece scripti post annum 116 Cleopatra II una cum Ptolemaeo VIII nominatur, quare suspicor inscriptionem ex lingua demotica in linguam Graecam versam esse. Rursus sacerdotium ιεροῦ πώλου Ἰσιδος θεᾶς μεγάλης μητρὸς θεῶν e praescriptis Graecis inscriptioni nostrae insertum esse videtur, unde factum est, ut praescriptum, cuius exemplum demoticum et hieroglyphicum nondum editum est, neque usui instrumentorum demoticorum neque Graecorum accurate responderet. Idem dicendum erit de papyro Vaticano, cuius exemplum Graece scriptum non publici iuris factum est (cf. Spiegelberg I. s. I.).

tiam inter papyros Graecos et demoticos etiam alias deprehendi.

Constat in papyris demoticis Ptolemaeum II significari »filium dei Ptolemaei servatoris« (cf. Wilcken, Gött. Gel. Anz. 1895 pag. 140), quamquam Graeci patrem privantes cognomine »dei« de eo semper verbis utuntur: »Πτολεμαῖος Πτολεμαίου Σωτῆρος«.

Quaeritur igitur, unde eius modi differentiae ortae sint. Sacerdotium ἱεροῦ πώλου fuisse Graeca origine facile intellegitur, quoniam Aegyptii ipsum vocabulum Graecum receperint et suis litteris expresserint, quod in linguam demoticam vertere non potuerunt. Eandem ab causam fortasse Aegyptii plerumque repudiaverunt in praescriptis sacerdotium ἱεροῦ πώλου. Si autem Aegyptii priores Ptolemaeum I significant cognomine »dei«, consecrationem regis Graeci initio quidem ignorabant, postea demum exemplum Aegyptiorum imitati.

Quae differentiae inter papyros Graecos et demoticos non ex libidine scribarum ortae sunt. Supra vidimus anno 116 a. Chr. n. nonnullas mutationes in serie Ptolemaeorum consecratorum factas esse. Si pro ordine 'Philometor-Eupator', qui per duo decennia usitatus erat, tunc temporis invenitur ordo inversus et causa huius mutationis mea quidem sententia cognosci potest (cf. pag. 46 sqq.), apparet hanc mutationem factam esse iussu regis vel alicuius magistratus neque libidine scribarum. Sin praeter eas mutationes, in quibus papyri demotici consentiunt cum papyris Graecis, alias invenimus, in quibus dissentiant a papyris Graecis, collendum est, in aula regia separatim iussa data esse de formulis Graecorum papyrorum et de formulis demoticorum. Quia in re cum nemo non de Romanis ministris ab epistulis Graecis et ab epistulis Latinis recordetur, in promptu est conicere similes magistratus etiam in Aegypto fuisse, quamquam reges ipsi sola lingua Graeca usi esse videntur. At in regno, in quo incolae duabus linguis utebantur, sine dubio apud regem versabantur homines et lingua demotica et lingua Graeca periti.

§ 2.

DE PTOLEMAEO EUPATORE ET PTOLEMAEO
NEO PHILOPATOURE.

In capite praecedente vidimus seriem Ptolemaeorum consecratorum in praescriptis instrumentorum usque ad mortem Ptolemaei VI Philometoris (i. e. ad a. 145) hoc modo finitam esse: θεοὶ Ἐπιφανεῖς — θεὸς Εὐπάτωρ — θεοὶ Φιλομήτορες. Post mortem Philometoris aliquamdiu ordo nominum inconstans deprehenditur; nam Aegyptii et Εὐπάτωρ-Φιλομήτωρ et Φιλομήτωρ-Εὐπάτωρ scribunt, quae formula post annum 140 a. Chr. n. ita campum obtinuit, ut sola valeret usque ad mortem Ptolemai VIII (116 a. Chr.); tum denuo redeunt ad priorem formulam Εὐπάτωρ-Φιλομήτωρ. Videamus, quae causa harum mutationum fuerit.

Strack (Dynastie pag. 180), qui recte conclusit ex inscriptione Cypria (Lebas III, 2809 = Strack n. 101 = Dittenberger, inscr. orient I, 125) Eupatorem fuisse filium Ptolemaeorum Philometorum, cum hac inscriptione coniunxit ea, quae Justinus 38, 8, 3 memoriae prodidit, Ptolemaeum VIII haud ita multo post mortem fratris, Ptolemaei VI, eius filium, qui regis nomen gesserat, interfecisse, ut contenderet filium illum a Ptolemaeo VIII interfectum fuisse Eupatorem, qui in praescriptis papyrorum nominatur. Contra hanc sententiam, quam Dittenberger (inscr. orient. I, 125 adn. 1) et Niese (Griech. Gesch. III, pag. 266) sibi probatam esse fatentur, nuperrime editores Tebt. Pap. I pag. 554 haec protulerunt: »Another of the crimes alleged against him (i. e. Ptolemaeus VIII) by Justin in the same chapter, the murder in B. C. 145 of a youthful son of Philometor, is open to still graver suspicion. This son has generally been identified with Eupator, who was undoubtedly a son of Philometor« »But in a Gebelén demotic papyrus in the Rylands Library, recently deciphered by Griffith, Eupator is associated with his parents in the sovereignty in their 29th year; and his

disappearance from the dates in contracts of the later years of Philometor, coupled with the retention of the priesthood of Eupator, indicates his early death, long before that of his father. If this view is correct, the story of the assassination of a son of Philometor by Euergetes II in B. C. 145 is probably a mere fiction.«

Haec argumenta, quae contra narrationem Iustini ex praescriptis papyrorum prolata sunt, mihi nullo modo probantur. Imprimis commemorandum est etiam Iosephum¹⁾ (contra Apionem II § 51) tradidisse Ptolemaeum VIII post mortem fratris cum eius filiis bellum gessisse, »ut ipse regnum iniuste sibimet applicaret«. Sequitur filium Ptolemaei VI re vera regnavisse post mortem patris, quoniam Ptolemaeus VIII eum regno expellere studuit. Cum autem paulo post mortem Ptolemaei VI Ptolemaeum VIII regnantem inveniamus, collendum est filium Ptolemaei VI, quem regnavisse ex testimonio Iosephi conclusimus, paulo post sive patria expulsum sive mortuum esse. Cum igitur Iustinus tradiderit filium Ptolemaei VI a Ptolemaeo VIII interfectum esse, non video, cur haec narratio repudianda sit. Itaque nullus dubito, quin post mortem Ptolemaei VI eius filius per breve temporis spatium regnaverit et ab avunculo interfactus sit, ut Iustinus memoriae prodidit, cuius narratio testimonio Iosephi confirmatur²⁾.

Papyrus demoticus igitur, cuius mentionem faciunt Grenfell et Hunt (cf. pag. 46), nihil docet nisi Eupatorem initio quidem a patre socium regni in Aegypto acceptum,

¹⁾ Neque minus Orosius (V, 10, 6; cf. § 3) narrationem Iustini et Iosephi confirmat, quamquam, quae anno 145 a. Chr. facta sunt, tribuit anno 131/130.

²⁾ Quod Iosephus in iis, quae sequuntur, narrat Ptolemaeum, postquam Iudei Aegyptum habitantes Onia duce pro Cleopatra bellum suscepissent, »omnes Iudeos in civitate positos cum filiis et uxoribus capientem nudos atque vinctos elephantis subiecisse«, ad easdem angustias Iudeorum spectat epistula Iudeorum Hierosolymas habitantium ad Iudeos Aegyptum habitantes missa, quae in codicibus II libro Maccabaeorum praeposita (II Macc. 1, 1–7) et scripta est anno 144 a. Chr. At haec sententia plenae et perfectae argumentationis indiget, quam hoc loco proferre non possum.

deinde loco motum nonnullis annis interiectis fortasse Cyprum missum esse (Strack Dynastie pag. 37). Cuius modi mutationes rerum minime miraberis, si quae Ptolemaeo VIII regnante facta sunt reputaveris.

Si Ptolemaeo VI Philometore regnante series Ptolemaeorum in praescriptis hoc modo finitur: Εὐπάτωρ-Φιλομήτορες, ea praescriptorum lex vel norma observata est, ex qua rex primarius in fine nominatur, collega paenultimo loco¹⁾. Sin filius patri superstes fuit, usus sermonis praescriptorum postulat, ut filius post patrem mortuum nominetur, quia mortuo patre filius regnavit: hinc ordo Φιλομήτωρ-Εὐπάτωρ. Ergo duplex illa formula, a qua disputatio nostra profecta est, hanc habet explicationem. Eupator solus per breve temporis spatium regnavit, quamquam iam septem annis, antequam regnum iniit, inter Ptolemaeos consecratos receperunt erat: haec inter causas fuisse videtur, cur Aegyptii et ordinem Εὐπάτορος-Φιλομητόρων, in quo regnum Eupatoris neglectum est, et ordinem Φιλομήτορων-Εὐπάτορος, in quo ratio regni habetur, adhibuerint. At haec accurata formula post annum 140 usque ad annum 116 campum obtinet.

Quaeritur, cur anno 116 denuo ordo nominum mutatus sit. Quinquagesimo anno regni Ptolemaeus VIII Euergetes II filium Φιλοπάτορα νέον socium regni facit (Strack pag. 177 sqq.)²⁾; rex primarius in fine indicis nominatur, collega paenultimo loco: Φιλοπάτωρ νέος-Εὐεργέτης. Sed quamquam Ptolemaeus Eupator, qui per magnum temporis spatium socius regni fuit, aliquamdiu solus regnavit post mortem patris, tamen Ptolemaeus νέος Φιλοπάτωρ numquam ne per minimum quidem temporis spatium rex primarius fuit; itaque nulla causa erat, cur posterioribus temporibus ordo mutaretur. Re vera in omnibus fere papyris invenitur ordo: Φιλοπάτωρ νέος — Εὐεργέτης e.g. Grenfell et Hunt I, 25 scriptus

¹⁾ Quod nisi ita se haberet, iam Ptolemaeo VI regnante Φιλομήτορες ante Εὐπάτορα nominati essent.

²⁾ Cf. Niese, Gr. Gesch. III, 266, n. 4, qui et ipse fatetur Strackii opinionem de Ptolemaeo Neo Philopatore sibi esse probatam.

anno 115/14 ἐφ' ἵερείως βασιλέως Πτολεμαίου θεοῦ Φιλομήτορος Σωτῆρος Ἀλεξάνδρου καὶ θεῶν Σωτήρων καὶ θεῶν Ἀδελφῶν καὶ θεῶν Εὐεργετῶν καὶ θεῶν Φιλοπατόρων καὶ θεῶν Ἐπιφανῶν καὶ θεοῦ Εύπατορος καὶ θεοῦ Φιλομήτορος καὶ θεοῦ Φιλοπάτορος νέου καὶ θεοῦ Εὐεργέτου καὶ θεῶν Φιλομητόρων Σωτήρων¹⁾). Quattuor exceptiones enumeraverunt Lepsius (Abhandl. d. Berl. Akad. 1854 pag. 468) et Strack (Dynastie pag. 177):

1. Lepsius auctor est in duobus papyris demoticis, quorum alter scriptus sit anno 114, alter anno 89 a. Chr. n., nomen τοῦ Φιλοπάτορος νέου legi ante Philometorem et post Eupatorem, quamquam in ceteris papyris exstat post Philometorem. Quorum papyrorum alterum, scriptum anno 114/3, denuo edidit Spiegelberg (Papyr. Berol. 3103 pag. 15): nomen τοῦ Φιλοπάτορος νέου exstat suo loco i. e. post Philometorem. Quae cum ita sint, etiam de fide alterius papyri Lepsius suspicio mihi orta est. Sin autem re vera in uno papyro nomen τοῦ Φιλοπάτορος νέου sequitur nomen Eupatoris, hoc mendum socordiae scribae tribuendum est. Nam Strackii sententiam de hoc papyro sequi non possum, cum scribit: »Die Stellung vor Philometor erklärt sich daraus, daß Philopator häufig mit Eupator zusammen genannt wird und dieser hier an der höchsten für ihn zulässigen Stelle steht. Eupators Namen hat den andern fälschlich nach sich gezogen«. Quae opinio posita est in sumptionibus, quas probare non possum. Ex eis enim, quae antea disserui, hoc apparent: Eupator in indice Ptolemaeorum consecratorum, ut ab anno 140 usque ad annum 116 post Philometorem nominatur, ita post annum 116 nomen Philometoris antecedit. Ptolemaeus autem νέος Φιλοπάτωρ in praescriptis instrumentorum non ante annum 118 invenitur (Strack pag. 177). Quo modo factum est, ut Ptolemaeus Εύπατωρ ante Ptolemaeum Φιλοπάτορα νέον nisi ab anno 118 usque ad annum 116 non nominaretur. Nam postea inter nomina Ptolemaei Εύπατορος et Ptolemaei Φιλοπάτορος νέου nomen Philometoris tum in papyris Graecis,

¹⁾ Cf. exempla graeca et demotica pag. 38 sq.

cum in papyris demoticis insertum est (cf. exemplum pag. 49). Quae cum ita sint, non adducor, ut credam scribam papyri demotici a Lepcio commemorati anno 89 i. e. fere triginta annis interiectis consilio antiquam formulam adhibuisse, quae per duos annos solum valuit. Ergo licet Lepsius papyrus recte legerit, nihil contra nos probatum erit: mendum errore scribae ortum esse nostro iure sumemus.

2. In papyris Graecis Paris. 5 et Leid. N nomen Φιλοπάτορος νέου omissum esse Lipsius et Strack rectissime adnotaverunt. Attamen papyrus Leidensis proprium locum occupat, quam ob rem infra fusius de eo disputabimus. In papyro Parisino 5 autem nomen Φιλοπάτορος νέου sine dubio errore scribae item nunc desideratur, ut in B. G. U. 996, ubi nemo dubitabit, quin mendum socordia scribae ortum sit (cf. pag. 32).

Remotis his quae ferebantur exceptionibus relinquitur nomen τοῦ Φιλοπάτορος νέου in praescriptis omnium papyrorum ante Ptolemaeum Beneficum scriptum exstare.

Iam de rebus, quae anno 116 a. Chr. gestae sunt, commoneamus. Eupator, qui fuerat collega patris, brevi post mortem patris et ipse imperfectus est; at quamvis breve temporis spatium regnaverit — fuit tam breve, ut apud Eusebium et ceteros rerum scriptores in serie eorum Ptolemaeorum, qui regnaverunt, omissus sit —, tamen in praescriptis papyrorum post patrem commemoratus est (inde ab anno 140), quandoquidem aliquamdiu solus rex fuit et regnavit. Ptolemaeus νέος Φιλοπάτωρ autem iam ante patrem, cuius collega erat, mortuus est neque ulla causa erat, cur Aegyptii ordinem post mortem Ptolemaei Εὐεργέτου mutarent. Patris igitur nomen filium sequebatur et index Ptolemaeorum hoc modo finiebatur: θεοὶ Ἐπιφανεῖς — θεὸς Φιλομήτωρ — θεὸς Εύπάτωρ — θεὸς νέος Φιλοπάτωρ — θεοὶ Εὐεργέται — θεοὶ Φιλομήτορες Σωτῆρες. Si reputaverimus regnum breve Eupatoris memoriae posterioris aetatis elapsam esse, illam seriem magnam offensionem habuisse facile intellegemus. Nam duorum Ptolemaeorum, quorum uterque patris collega fuerat

et sub mortem patris — alter paulo ante, alter paulo post — mortuus erat, alterius nomen exstabat post nomen patris (θεὸς Εύπατρος post θεὸν Φιλομήτορα), alterius ante nomen patris (θεὸς νέος Φιλοπάτωρ ante θεὸν Εὐεργέτη). Quam ob rem ordo mutandus erat: aut Eupator ante Philometorem aut Φιλοπάτωρ νέος post Beneficum nominandus erat. Illa ratio praeferebatur; ita igitur factum est, ut triginta fere annis post mortem Eupatoris et Philometoris sub mortem Ptolemaei VIII ordo nominum Eupatoris et Philometoris mutatus sit.

§ 3.

DE PAPYRO DEMOTICO SCRIPTO ANNO 131 A. CHR.

Restat ut agamus de praescripto papyri demotici scripti φαῶφι anni 40 τῶν θεῶν Εὐεργετῶν (= 131 a. Chr.) et publici iuris facti a Revilloutio in Revue égypt. I pag. 91. Qui papyrus a ceteris instrumentis eodem tempore scriptis eo differt, quod exhibit pro ordine Philometor-Eupator ordinem Eupator-Philometor et primus omnium commemorat ἱερὸν πῶλον Ἰσιδός μεγάλης μητρὸς θεῶν, quod sacerdotium inde ex hoc anno usque ad annum 116 a. Chr. n. non iam invenitur. Quaeritur, quae sit causa harum differentiarum.

Quantum scio, usque ad hoc tempus nemo de hoc praescripto disseruit; neque id mirum, cum adhuc viri docti contenderint sine causa et ratione in praescriptis papyrorum exeunte altero a. Chr. saeculo ordinem nominum Εύπατορος et Φιλομήτορος esse mutatum. Quam opinionem falsam esse postquam demonstravimus, coacti sumus de causa earum differentiarum, quae propriae sunt papyro illi demotico, disputare.

Commemoratur ἱερὸς πῶλος Ἰσιδός μεγάλης μητρὸς θεῶν, quod sacerdotium postea demum inde ab anno 116 invenitur. Errore scribae hoc sacerdotium ceteris insertum esse nemo

suscipabitur, quia antea ab instrumentis et publicis et privatis abest. Cum igitur appareat consilio scribam papyri nostri ceteris sacerdotibus ἱερὸν πῶλον”Ισιδος addidisse, quod sacerdotium intra spatum annorum 131—116, quamquam magnus numerus praescriptorum conservatus est, non invenitur, sequitur sacerdotium paulo post annum 131 abolitum esse. Postquam autem de Wilamowitz recte statuit ”Ισιδα μετάλην μητέρα θεῶν esse Cleopatram II deificatam (cf. pag. 42), proprii sacerdotii Cleopatrae II tunc etiam superstitis neque institutio neque abolitio separari potest a discordiis, quae flagrabant inter Ptolemaeum VIII eiusque uxorem Cleopatram II.

Re vera eisdem fere annis, quibus papyrus demoticus scriptus est, Ptolemaeum VIII cum Cleopatra uxore bellum gessisse constat inter omnes. Iustinus (XXXVIII, 8, 11) memoriae prodidit Philometorem cum filio, quem ex sorore suscepisset, et cum Cleopatra III uxore metu insidiarum commotum in exilium profectum esse et filium maximum natu, quem Cleopatra II peperisset, interfecisse. Eadem fere referuntur a Diodoro (excerpta libri XXXIV, 14), Livio (epit. LIX), Valerio Maximo (IX, 2 ext. 5). Ab his rerum scriptoribus eo differt Orosius (V, 10, 6), quod haec memoriae prodidit: »Eodem anno (scilicet consule Perpenna = a. Chr. 130) Ptolemaei Alexandrinorum regis misera vita miseriorem vitae exitum dedit. Is enim sororem suam stupro cognitam ac deinde in matrimonium receptam novissime turpius, quam duxit, abiecit. Privignam vero suam, hoc est filiam sororis et coniugis, coniugem adscivit, filium suum, quem ex sorore susceperat, nec non et filium fratris occidit. Quam ob rem tantis incestis parricidiisque execrabilis ab Alexandrinis regno pulsus est». Quam narrationem Orosii minus esse accuratam nemo est quin videat. Nam necem filii fratris, quae anno 145 facta est, tribuit anno 130 (cf. pag. 47 adn. 1) et mortem ipsius filii causam fugae regis fuisse contendit, quamquam ceteri auctores sunt Ptolemaeum »ob nimiam crudelitatem sui invisum clam Cypron fugisse ibique filium

interfecisse.» (Livius 1. s. 1.) Cum autem Orosius eodem modo, quo auctor periocharum Livianarum et Valerius Maximus epitoma Livii usus sit¹⁾), cuius narratio testimonio Diodori et Iustini firmatur, sine dubio Orosius errore perductus necem filii eis sceleribus addidit, quae Ptolemaeus VIII ante fugam commisit, quamquam re vera filius in exilio demum interfectus est.

Nihilo minus Orosii narratio maximi momenti est, quippe qua fuga regis certo anno (130 a. Chr.) tribuatur, unde Niese (Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten III pag. 270 adn. 2), qui Orosii testimonium cum frgm. 6 libri XXXIII Diodori coniunxit, recte collegit, auctorem, quo Livius usus est, fugam regis olymp. 162, 2=131/30 a. Chr. tribuisse²⁾; qui annus plane respondet quadragesimo anno regis Ptolemaei VIII. Rerum scriptores igitur docent 40. anno regni Ptolemaeum Cyprum fugisse. Videamus quid ex papyris collendum sit.

In Tebt. pap. I, 72 vs. 45, qui exhibet tabulas publicas censorias, annus tricesimus nonus significatur: ἔτος τῆς ἀμειζίας, quem annum separari posse ab anno fugae regis editores papyri (pag. 554) recte negaverunt. Accedit, quod epistula scripta mense Choiach quadragesimi anni Ptolemaei VIII (Revillout, mélanges 295; Strack, Dynastie pag. 46 adn. 3; cf. Tebt. Pap. I pag. 553 adn. 1) docet tum ἐν Ἐρυώνθει res iam non fuisse restitutas, quamquam ex eadem epistula apparet in aliis Aegypti regionibus seditionem finitam fuisse. Tumultus igitur, qui initium cepit ab anno tricesimo nono, ineunte quadragesimo anno paulatim ita compressus est, ut post mensem Choiach iam nulla extarent vestigia perturbationis rerum. Cum hac rerum conditione optime con-

¹⁾ Cf. Schanz, Geschichte d. röm. Litt. II, 1, 258.

²⁾ Imprimis Nissen in praeclaro illo libro, qui est de fontibus Livii, demonstravit Livium libris Polybii, qui ex annis olympiadum res enarravit, usum persaepe ea, quae iam anno praecedente facta sunt, anno consulis posterioris tribuisse, neglecta differentia, quae erat inter Romanum annum magistratum et Graccum annum olympiadum (cf. Weissenborn, Einleitung zu Livius pag. 53).

gruit id quod in duobus instrumentis publicis anni ex regno Cleopatrae, quae fuit auctor tumultus, numerati inveniuntur.

Anno 1886 U. Wilcken (Abhandl. d. königl. preuß. Akad. d. Wissensch.) nonnullas tabellas mensae publicae Thebanae edidit, quarum est iurandi instrumentum, quod conceptum est »βασιλευούσης Κλεοπάτρας θεᾶς Φιλομήτορος Σωτέίρας ἔτους β φαῶφι κῆ« (n. XI). Quia cognomen Philometoris servatoris semper Cleopatrae III datum est et Strabo memoriae prodidit Cleopatram III aliquamdiu solam regnavisse (cf. Letronne, Rec. d. inscript. grecq. et lat. de l'Égypte I pag. 59), Wilcken contendit papyrum altero anno Cleopatrae III, i. e. anno 115 scriptum esse. Haud ita multo post Revillout (Rev. égypt. VII, 1892 pag. 39) alterum papyrus Graece scriptum publici iuris fecit, cui et ipsi, ut annus et dies inscriptus est (ἔτους β φαῶφι κέ), ita deest nomen regis, cuius ad regnum numerus anni exigi possit. Sed cum in instrumento nominentur nonnulli magistratus Thebani, quorum nomina leguntur in papyris scriptis anno 40. Ptolemaei VIII, Revillout (Rev. égypt. VI pag. 153) recte statuit alterum annum regis illius ignoti aut fuisse eundem atque quadragesimum Ptolemaei VIII aut non multum abesse a quadragesimo anno Ptolemaei, eodemque anno scriptum esse papyrus a Wilckenio editum.

Quem postquam Strack quamvis cunctanter secutus est (Dynastie pag. 43), Wilcken ex omni parte probavit (Ostraka I, pag. 785) conjecturam Revilloutii aliquamdiu in nonnullis partibus Aegypti annos ex regno Cleopatrae II numeratos esse. At ipsum tempus huius usus falso finivit, ut nunc appareat ex Tebt. pap.¹⁾, qui non modo docent quadragesimo primo et quadragesimo altero anno, quibus Ptolemaeum in Cypro versatum esse Wilcken contendit, Ptolemaeum militibus in Aegypto agros largitum esse, sed etiam, ut supra commemoravimus, tricesimum nonum annum significant

¹⁾ Neque minus Wilckenii sententiae obstat testimonium Orosii, qui fugam regis tribuit anno 131/30 = olymp. 162, 2 (cf. pag. 53).

έτος τῆς ἀμειζίας. Ergo prior annus Cleopatrae respondet tricesimo nono Ptolemaei, alter annus Cleopatrae quadragesimo Ptolemaei. Epistula igitur a Revilloutio edita (Rev. égypt. VII, 1892 pag. 39) scripta est φαῦφι anni 40 Ptolemaei et magni mea interest videre auctorem epistulae iam de restitutione rerum cogitare, cum scribit: ἐὰν τῆς ταραχῆς πανσαμένης οἵ ἀλιεῖς δυνήθωσι ἀγ(ρε)ύειν τόν(δε τὸν ἐνιαυτὸν ὃς) πρότερον εἰθ(ι)σμένοι. Ergo eandem fere conditionem rerum, quam mense Choiach anni 40. invenimus ἐν Ἐρμώνθει (cf. pag. 53), iam antea (mense φαῦφι) deprehendimus in ea regione, cui est nomen περὶ Θήβας. Paulatim tumultus sedatus est.

Eo ipso mense φαῦφι anni quadragesimi scriptum est instrumentum illud, a quo disputatio nostra profecta est, papyrus ille demoticus, qui solus omnium ante annum 116 scriptorum mentionem facit τῆς ἱεροῦ πώλου Ἰσιδος μεγάλης μητρὸς θεῶν. Nunc iam puto omnia esse perspicua: Cleopatra II annis perturbationis, cum sola regnaret, sibi ipsa proprium sacerdotium instituit, quod propterea post redditum Ptolemaei non iam commemoratur — neque enim ullum vestigium eius per omnes annos insequentes usque ad mortem Ptolemaei VIII exstat —, quod Ptolemaeus maritus cultum, quem uxor, cum ipse in Cypro versaretur, sibi ipsa instituerat, removit. In nostro papyro anni iterum ex regno Ptolemaei VIII numerantur, qui sine dubio paulo antea — nam ἐν τῷ περὶ Θήβας eodem mense etiam ex regno Cleopatrae anni numerantur (cf. Rev. égypt. VII, pag. 39) — in Aegyptum reverterat; quo modo factum est, ut in nostro papyro sacerdotium Cleopatrae, quod Ptolemaeus VIII postea abolevit, commemoretur. Qua re confirmatur sententia nostra de temporibus regni Cleopatrae; nam si sacerdotium, quod anno quadragesimo invenitur, institutum esset ante fugam regis adnuente rege, sine dubio etiam postea exstaret in papyris. Quod igitur sacerdotium Cleopatrae II nominatur anno quadragesimo, colligendum est ante hunc diem Cleopatram solam regnavisse et Ptolemaeum Cyprum fugisse.

Denique hoc tertium nunc apparebit. Saepius iam commemoravimus tabellas publicas mensae Thebanae, quarum una scripta est: ἔτους δευτέρου μηνὸς φωῶφι κθ βασιλεούσῃς Κλεοπάτρας θεᾶς Φιλομήτορος Σωτείρας. Quem papyrus Revillout demonstravit eodem anno tribuendum esse atque epistulam editam in Rev. égypt. VII pag. 39. Secuti sunt hanc sententiam Strack et Wilcken, quamquam ille quidem vidit in cognomine τῆς Φιλομήτορος Σωτείρας, quod in ceteris papyris numquam Cleopatrae II tributum est, inesse magnam difficultatem. Nunc appareat Cleopatram ipsam per annos perturbationis sibi hoc cognomen arrogavisse eodem modo, quo sibi ipsa sacerdotium instituit. Rursus eodem tempore, quo proprium sacerdotium Cleopatrae post redditum suum Ptolemaeus removit, cognomen Cleopatrae desinit ferri in praescriptis. Neque scriptionis mutatae causa in obsculo posita est: nimirum haud ita multo, postquam Ptolemaeus ex Cypro rediit, Cleopatra Aegyptum reliquit; semper discordiae et simultates inter Ptolemaeum et uxorem flagrabant (cf. Strack, Dynastie pag. 38), qua re facile intellegitur regem, ubi primum denuo rerum potitus est, honores, quos Cleopatra ipsa sibi instituerat, abolevisse.

At non solum memoria propriae sacerdotii Cleopatrae II papyrus noster differt a ceteris eisdem annis scriptis, sed etiam ordine nominum Eupatoris et Philometoris mutato, cum solus e tanto numero papyrorum septimo et octavo decennio scriptorum seriem Eupator-Philometor pro Philometor-Eupator exhibeat. Si nunc recordamur ordinem Eupator-Philometor post mortem Ptolemaei VIII restitutum esse, qui idem seriem initio regni mutaverat, eodemque tempore proprium sacerdotium Cleopatrae II denuo in praescriptis ferri, nonne in promptu est conicere etiam ordinem singularem nominum Eupator-Philometor, qui sermoni sub regnum Ptolemaei VIII usitato adversatur, certo quodam vinculo quasi coniunctum esse cum singularis huius sacerdotii institutione? Cuius inter causas si fuit fuga regis, eandem ordinis illius solemnis turbati esse causam iudicabimus.

§ 4.

DE PRAESRIPTO PAPYRI LEID. N.

Postquam de praescriptis omnium instrumentorum ex-eunte II saeculo scriptorum disputavimus causasque differen-tiarum, quae occurserunt, quantum poterat, eruimus, restat, ut de papyro Leid. N agamus, qui adhuc in omnibus disser-tationibus, quae sunt de praescriptis papyrorum, praecipuum tenuit locum. Nam primus fere omnium papyrorum Grae-corum, qui exhibent seriem Ptolemaeorum consecratorum, ille quidem publici iuris factus est (Boeckh, Abhdl. d. hist. philol. Klasse d. königl. Akad. d. Wiss. 1820—21; Buttmann ibidem 1824; Leemanns, Papyri Leid. I pag. 67; cf. de disser-tationibus ad hunc papyrus pertinentibus Viereck apud Bur-sian. 1898 III pag. 143 sqq.), quo modo factum est, ut praescrip-tum illius papyri fuerit pro norma, ad quam docti viri papyros postea inventos exigerunt; at tantum abest, ut hoc ipsum praescriptum sit idoneum, quod pro norma habeatur, ut singu-larem locum occupet; quam ob rem, ne diutius ad inquiren-dum indicem Ptolemaeorum consecratorum adhibeatur, de eo disserendum esse puto.

Haec est formula sollemnis, quae pactioni praemissa est: Βασιλεύοντων Κλεοπάτρας κ[αὶ] Πτολεμαίου τοῦ ἐπικαλουμένου Ἀλεξάνδρου θεῶν Φιλομητόρων Σωτήρων ἔτους ἰβ τοῦ καὶ θ ἐφ' ἵερέως τοῦ ὄντος (2) ἐν Ἀλεξανδρείᾳ Ἀλεξάνδρου καὶ θεῶν Σω-τήρων καὶ θεῶν Ἀδελφῶν καὶ θεῶν Εὑεργετῶν καὶ [θ]εῶν Φιλο-πατόρων καὶ θεῶν Ἐπιφανῶν καὶ θεοῦ (3) Φιλομήτορος καὶ θεοῦ Εύπατ[ορος] καὶ θεῶν Εὑεργετῶν· ἀθλοφόρου Βερενίκης Εὑεργέ-τ[η]ι[δ]ος, κανηφόρου Ἀρσινόης Φιλαδέλφο[υ] [ἱερείας]¹⁾ Ἀρσινόης Εύπατορο[ς] τῶν ὄντων ἐν Ἀλεξανδρείᾳ. (= 106/05 a. Chr. n.)

Series nominum Ptolemaeorum consecratorum usque ad deos Epiphanes nulla re differt a formulis ceterorum praescriptorum. At ea, quae sequuntur prava et corrupta

¹⁾ Pro ιερείας Leemans legit καὶ θεᾶς, qui error nescio an Leemansio potius quam scribae papyri vitio vertendus sit.

esse videntur, si comparamus cum ceteris papyris eisdem annis scriptis, qui hoc modo incipiunt: Βασιλευόντων Κλεοπάτρας καὶ βασιλέως Πτολεμαίου θεῶν Φιλομητόρων Σωτήρων ἔτους χ τοῦ καὶ (x-3) ἐφ' ιερέως τοῦ ὄντος ἐν Ἀλεξανδρείᾳ Ἀλεξάνδρου καὶ θεῶν Σωτήρων καὶ θεῶν Ἀδελφῶν καὶ θεῶν Εὑεργετῶν καὶ θεῶν Φιλοπατόρων καὶ θεῶν Ἐπιφανῶν καὶ θεού Εὐπάτορος καὶ θεοῦ Φιλομήτορος καὶ θεοῦ Φιλοπάτορος νέου καὶ θεοῦ Εὑεργέτου καὶ θεῶν Φιλομητόρων Σωτήρων, ιεροῦ πώλου Ἰσιδος μεγάλης μητρὸς θεῶν, ἀθλοφόρου Βερενίκης Εὑεργετίδος, κανηφόρου Ἀρσινόης Φιλαδέλφου, ιερείας Ἀρσινόης Φιλοπάτορος τῶν ὄντων ἐν Ἀλεξανδρείᾳ (cf. exempla pag. 38 enumerata).

Si hoc praescriptum, quod post annum 116/15 usitatum esse in papyris Graece scriptis supra demonstravimus, cum papyro Leid. N comparamus, videmus quinque ab hoc locis differre:

1. ὁ θεὸς Φιλοπάτωρ νέος omissus est;
2. οἱ θεοὶ Φιλομήτορες Σωτῆρες omissi sunt;
3. pro ordine Εὐπάτωρ-Φιλομήτωρ ordo est Φιλομήτωρ-Εὐπάτωρ;
4. numerus pluralis θεῶν Εὑεργετῶν invenitur pro singulari θεοῦ Εὑεργέτου;
5. deest sacerdotium ιεροῦ πώλου Ἰσιδος μεγάλης μητρὸς θεῶν.

Dixerit quis de erroribus scribae huius papyri cogitandum esse neque ego is sum, qui praefracte negem fieri potuisse, ut haec vitia socordia scribae orta sint, sicut ὁ θεὸς Φιλοπάτωρ νέος etiam in papyro Casatiano errore scribae omissus est neque minus οἱ θεοὶ Φιλομήτορες Σωτῆρες in duobus papyris demoticis Argentinensibus desunt (cf. pag. 40 adn. 2). At cetera errata socordiae scribae tribui non possunt: Neque enim casu ordo nominum Eupatoris et Philometoris mutatus esse potest. Quid quod proprio sacerdotio Isidis-Cleopatrae omisso Cleopatra cum Ptolemaeo VIII altero marito iuncta est? Hic de errore scribae non cogitabis; nam sacerdotium Isidis omissum separari non potest a numero plurali „deorum beneficorum“, quem invenimus in papyris demo-

ticis¹⁾). Quae cum ita sint, fortasse coniecerit quis aut scribam papyri Leid. N consilio sermonem demoticum imitatum esse aut earum differentiarum, quas supra statuimus inter papyros graecos et demoticos intercedere, nonnullas fuisse exceptiones. At vel hoc concessso relinquuntur ceterae difficultates.

Quae cum ita sint, censeo alio modo difficultates solvendas esse. Iam saepius vidimus scribas formulas quamvis obsoletas post conditionem rerum immutatam in praescriptis conservavisse. Scriba Tebt. pap. I, 6 conservavit numerum pluralem τῶν θεῶν Φιλομητόρων, quamquam Cleopatra II cum altero marito iuncta erat (cf. pag. 32); in vico illo, ubi papyri demotici Argentinenses scripti sunt, etiam post annum 116 conservata est formula καὶ θεοῦ Φιλομήτορος καὶ θεοῦ Εύπατορος, quamquam ceteri scribae semper utuntur ordine Εύπατορος-Φιλομήτορος (cf. pag. 39), scriba papyri demotici Berolinensis 3103 anno 113 scripsit numerum singularem τοῦ θεοῦ Φιλομήτορος Σωτῆρος, quamquam post annum 116/15 Cleopatra cum filio iuncta erat (cf. pag. 41,1). Quare nescio an eius modi error in nostro quoque papyro demonstrari possit:

1. ὁ θεὸς Φιλοπάτωρ νέος commemoratur in omnibus papyris, qui post annum 118 scripti sunt;
2. οἱ θεοὶ Φιλομήτορες Σωτῆρες in papyris inveniuntur, postquam anno 116/15 Cleopatra III et filius regnum inierunt;
3. ordo nominum Φιλομήτωρ-Εύπατωρ usitatus erat usque ad annum 116/15;
4. usque ad annum 116/15 invenitur in papyris Graecis numerus pluralis θεῶν Εὔεργετῶν, postea numerus singularis;
5. intra spatium annorum 116/15 et 107/6 in praescriptis omnium papyrorum Graecorum demonstrari potest sacerdotium ἱεροῦ πώλου Ἰσιδος μεγάλης μητρὸς θεῶν.

Praescriptum igitur, quo scriba papyri Leidensis N usus est, exhibet formulas usitatas ante

¹⁾ Cf. pag. 43 sqq.

annum 118 a. Chr. n. neque dubito, quin scriba papyri sive socordia sive errore formulam antiquam et diu iam abolitam adhibuerit. Patet nunc, quanti errores oriri potuerint vel potius debuerint de praescriptis papyrorum, quamdiu haec res virorum doctorum acumen fugit: at nostra coniectura puto non solum omnes difficultates removeri, sed etiam probabilem formulae intempestive usitatae explicationem praeberi. Etenim inde ab anno 106 scribae papyrorum Graecorum compendiosa formula usi esse videntur (cf. e. g. B. G. U. 997) — mihi quidem nullum integrum exemplum postea scriptum innotuit —, ita ut veri sit simillimum scribam, qui praescriptum integrum pactioni praemittere voluit, id quod tunc temporis non in usu erat, falso antiquum praescriptum et iam diu obsoletum repetiisse. Qua ratione factum est, ut papyrus Leid. N non exhibeat exemplum indicis Ptolemaeorum usitati eo anno, quo scriptus est (106/05), sed omnibus nominibus respondeat formulis iis, quibus Aegyptii usi sunt intra spatium annorum 140 et 116.

Indices Ptolemaeorum consecratorum, qui post Ptolemaeos Epiphanes in praescriptis enumerantur:

1. ab a. 151 ad a. 145: Eupator — Philometores pag. 31.
 2. ab a. 145 ad a. 139: aut Eupator — Philometor — Benefici aut Philometor — Eupator — Benefici, pag. 35; cf. pag. 32.
 3. ab a. 139 ad a. 118: Philometor — Eupator — Benefici pag. 36; cf. pag. 51—56.
 4. ab a. 118 ad a. 116: Philometor — Eupator — Philopator Neos — Benefici pag. 48.
 5. ab a. 116: α) papyri demotici: Eupator — Philometor — Philopator Neos — Benefici — Philometores Servatores pag. 40; cf. pag. 42 sqq.
β) papyri Graeci: Eupator — Philometer — Philopator Neos — Beneficus — Philometores Servatores — Cleopatra II (=Isis) pag. 41 sqq.
-

III. PAR S.

DE FAMILIA SELEUCIDARUM QUAESTIONES SELECTAE.

Paris et Holleaux (B. C. H. IX 1885 pag. 324 sqq.). Holleaux (B. C. H. XIII 1889 pag. 523 sqq.). Grenfell, Revenue Laws pag. LIII. Michel, Recueil n. 40. Dittenberger, inscript. orient. I n. 224.

- Αναξίμ]βροτος Διονυστᾶ χαίρειν τοῦ γρα-
φέντ]ος παρὰ τοῦ βασιλέως προστάγματος
περ]ὶ τοῦ ἀποδεδεῖχθαι τῆς βασιλίσσης
ἀ]ρχιέρειαν τῶν ἐν τῇ σατραπείᾳ Βερενίκη[ν
5. τὴν Πτολεμαίου τοῦ Λυσιμάχου θυτατέρα
κατακεχώρισται τὸ ἀντίγραφον· ἐπακολουθ[ῶν
ο]ὖν τοῖς ἐπεσταλμέν[ο]ις συντέλει καθ' ἀ-
οἵ]εται δεῖν· ἵνα δὲ καὶ τὰ ἀντίγραφα ἀναγρα-
φ[έ]ντα εἰς στήλην λιθίνην ἀνατεθῇ ἐν τῷ
10. ἐπι]φανεστάτῳ τόπῳ, π[ρον]οή[θη]τι·
 [ε]τούς — — —], Ἀρτεμισίου ἦθ.
Βασιλεὺς Ἀντίοχος Ἀναξ[ι]μβρότῳ χαίρειν·
βουλόμενοι τῆς ἀδελφῆς βασιλίσσης Λαοδίκη[ης
τ]ὰς τιμὰς ἐπὶ πλείον αὐξεῖν καὶ τοῦτο ἀναγ-
15. καιό]τατον ἔαυτοῖς νομίζοντες εἶναι διὰ τὸ
οὐ μόνον ἡμῖν φιλοστόργως καὶ κηδεμονι-
κῶς] αὐτὴν συμβιούν ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸ θε[ῖ-
ον ε]ύσεβως δια[κ]εῖσθαι, καὶ τὰ ἄλλα μὲν
δόσα πρ]έπει καὶ δίκαιον ἔστι παρ' ἡμῶν αὐτῇ
20. . . .]ι[.]ασθαι¹⁾), δια[τ]ελοῦμεν μετὰ φιλο[σ-
τ]ο[ρ]γίας ποιοῦντες, [κρ]ίνομεν δὲ καθάπερ

¹⁾ χαρίσασθαι supplevit Holleaux; Dittenberger suspicatur infinitivum praesentis passivi verbi contracti in -ἀσθαι cadentem potius fuisse.

πανταχοῦ καθεστήκασιν κ]ατὰ τὴν βασιλεΐαν
ἡμῶν ἀρχιερεῖς καὶ ταύτης καθίστασθαι
ἐν τοῖς αὐτοῖς τόποις ἀρχιερείας, αἱ φο-

25. ρῆσουσιν στεφάνους χρυσοῦς ἔχοντας
..... ις, ἐπιγραφήσονται δὲ καὶ ἐν
τοῖς συναλλάγμασι μέτα τοὺς τῶν
τε θεῶν καὶ ἡμῶν ἀρχιερεῖς. Ἐπεὶ οὖν
ἀποδεδει..... εν¹⁾ τοῖς ὑπὸ σὲ τόποις
30. Βεργενίκην Πτολεμαίου τοῦ Λυσιμάχου
τοῦ προσήκοντος ἡμῖν κατὰ συγγένειαν θυγατέρα,
συντελείσθω πάντα τοῖς προγετραμμέ-
νοις ἀκολούθως καὶ τὰ ἀντίγραφα τῶν
ἐπιστολῶν ἀναγραφέντα εἰς στήλας
35. ἀνατεθήτω ἐν τοῖς ἐπιφανεστάτοις
τόποις, ὅπως νῦν τε καὶ εἰς τὸ λοιπὸν
πᾶσιν φανερό]ὰ [δηλ]ῶ[τ]αι ἡ [ἥ]μετέρα καὶ ἐν τού-
τοις κατὰ τὴν ἀδελφὴν προαιρεσίς.

Omnes fere viri docti, qui nostra memoria egerunt de rebus a Seleucidis gestis, docuerunt Antiochum I praeter Stratonicen, quae antea patris uxor fuerat, etiam sororem suam, cuius nos nomen ignorare fatentur, in matrimonium duxisse²⁾. Sed nihil apud optimos antiquorum rerum scriptorum de his nuptiis traditum est, quas hanc ipsam ob causam Niebuhr (Kleine Schriften I pag. 257) et Droysen (Gesch. d. Hellenism. III, 1 pag. 226) repudiaverunt: operaे igitur pre-
tium videtur argumenta, in quibus scriptores nostrates nituntur, examinare.

¹⁾ Paris et Holleaux B. C. H. IX, 326: ἀποδεῖχαμεν; Holleaux B. C. H. XIII, 523 lapide denuo collato ἀποδέιχμαι ἐν. Nihilo setius Holleauxii supplementum mihi probari non potest; nam non modo tam Antiochus II quam Antiochus III ipsi de se commemorantes utuntur numero plurali, non singulari (cf. pag. 98 sqq.), sed etiam ἀποδείκυσθαι “nominare aliquem” alienum est a sermone Graecorum. Quae cum ita sint, lacunam non suppleo.

²⁾ Cf. e. g. Holleaux B. C. H. IX, 1885 pag. 327, Wilcken apud P. W. Realenc. s. v. Antiochus I, 2452; Niese, Geschichte d. griech. u. makedon. Staaten II pag. 133 adn. 6; Dittenberger, inscr. orient. I. 219 adn. 17.

Inscriptio Iliensis (C. I. Gr. II, 3595 = Dittenberger Syll.¹, 156 = inscr. orient. I 219), quae aetati Antiochi I tribuitur²), exhibit decretum Iliensium factum in honorem τοῦ βασιλέως καὶ τῆς ἀδελφῆς αὐτοῦ βασιλίσσης (vs. 22); ex vocabulo »sororis«, quo regina significatur, Boeckh et Dittenberger collegerunt reginam, quae in inscriptione commemoratur, fuisse sororem regis. Sed veteres, quamvis multa rettulerint de eis nuptiis, quas Antiochus I cum noverca sua Stratonice inierat³), tamen de altero coniugio regis nihil memoriae prodiderunt. Quibus angustiis pressus Boeckh haec fere disputavit (C. I. Gr. II pag. 882): »soror Antiochi regina haud dubie eius fuit uxor secunda, ex qua censendus est genuisse Laodicen, quae nupsit Antiocho Deo, fratri germano (utpote ἀδελφὴ ὁμοπατρίᾳ Polyaen. VIII, 50) nato illi ex Antiocho Sotere et Stratonice, quae fuerat mariti noverca. Quamquam Porphyrius Laodices, quae nupsit Antiocho Deo, patrem Achaeum fuisse dicit . . .« Quoniam igitur Boeckh sententiam, quam de matrimonio Antiochi I et eius sororis protulit, comprobat argumentis, quae pertinent ad nuptias Antiochi II, necessario primum nobis quaerendum est, quid de uxore Antiochi II Dei nobis traditum sit.

Duo exstant testimonia de patre Laodicae, uxoris Antiochi Dei, quorum alterum altero infringi videtur:

1. Porphyrius apud Eusebium (chron. I pag. 251): (Antiochus II) filios habuit II, Seleukum cognomento Kallinikum et Antigonum⁴), filias II ex Laodike, Akhaei filia.

2. Polyaen. VIII 50, pag. 411 ed. Wölfflin-Melber: Ἀντίοχος δὲ προσαγορευθεὶς Θέὸς ἔτημε Λαοδίκην ὁμοπάτριον ἀδελφήν, ἐξ ἣς αὐτῷ παῖς ἐγένετο Σέλευκος.

Nostra aetate communi opinione Polyaeni testimonium praefertur Eusebiano, ut Holleaux B. C. H. IX 1889, pag. 327

¹) Quam sententiam haud ita certis argumentis nisi inf.⁴ demonstrabimus.

²) Plut. Demetr. 38; Appian Syr. 59 sqq.; Lucian. ἡ δεα Syr. 17 sqq.; Euseb. chron. ed. Schöne I pag. 249; cf. E. Rhode, Grie. a. Roman p. 52.

³) In versione Armenia Eusebii saepe pro Antiono Antiochus, pro Antiocho Antigonus legitur (cf. Schöne p. 251 adn. 2).

adn. 2 scripsit: »A la vérité, Polyen est contredit par Eusèbe qui fait de Laodicé une fille d'Achaeus. Mais nous ne voyons aucun motif d'accorder avec Droysen (Gesch. d. Hellenismus III, 349), la préférence à ce dernier témoignage. Eadem fere disputaverunt Wilcken (s. v. Achaios apud P. W. Realenc. I, 206 et s. v. Antiochus ibid. I, 2455); Babelon (les rois de Syrie pag. LV sqq.); Köhler (Sitzungsber. d. Berl. Akad. 1894, pag. 448 sqq.); Wilhelm (Zeitschrift f. östr. Gymn. 1894, pag. 911); idem (G. G. A. 1898, pag. 210); Niese (Geschichte d. griech. u. maked. Staaten II, pag. 139); de Prott (Athen. Mitt. 1902, pag. 164); Kornemann (Beiträge z. Alten Gesch. I, 79 adn. 5); Bevan (the house of Seleucus I, pag. 169); Haussoullier (Milet, pag. 86); Dittenberger (inscr. orient. I, 224 adn. 9). Igitur viri docti rati Antiochum II suam sororem in matrimonium duxisse collegerunt epistulam, de qua nunc agimus, scriptam esse ab Antiocho II, qui Laodicens, uxorem et sororem, proprio instituto sacerdotii honoravisset¹⁾, nec mirum est inventos esse, qui invicem titulum nostrum opinionis suae testem gravissimum praedicarent. Sed vide, qua ratiocinandi via usi sint. Primum titulum Antiocho II tribuunt conientes Polyaeni testimonium esse præferendum Eusebiano, deinde ex titulo colligunt Polyaenum neque Eusebium vera rettulisse. At quaero, num re vera testimonium Polyaeni illius fabulatoris præferendum sit Eusebiano. Quod si verum est, timeo, ne nequeamus res estas Seleucidarum describere; nam si fundamentum librosg. in Eusebianorum parvi aestimamus, quis relinquitur scriptor, quem sequamur? Videamus igitur, quæ sit communis opinio virorum doctorum de genere Seleucidarum.

¹⁾ Holleaux, Rev. d. Phil. 1894 pag. 124 adn. 2: »J'admetts une fois pour toutes conformément à l'opinion que j'ai exprimée jadis que l'édit a bien pour auteur Antiochus II et non Antiochus III. S'il s'agissait d'Antiochus III on tomberait dans des extricables difficultés« cf. Haussoullier: »cette attribution n'a pas été contestée« Praeterea cf. velim Beloch (Beiträge zur alten Geschichte I pag. 293 et III pag. 532); Lehmann (Beiträge z. alten Gesch. III pag. 375); Grenfell, Revenue Laws pag. LIII sqq.